

Dette værk er downloadet fra Slægtsforskernes Bibliotek

Slægtsforskernes Bibliotek er en del af foreningen DIS-Danmark, Slægt & Data. Det er et special-bibliotek med værker, der er en del af vores fælles kulturarv, blandt andet omfattende slægts-, lokal- og personalhistorie.

Slægtsforskernes Bibliotek:

<http://bibliotek.dis-danmark.dk>

Foreningen DIS-Danmark, Slægt & Data:

www.slaegtogdata.dk

Bemærk, at biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. Når det drejer sig om ældre værker, hvor ophavs-retten er udløbet, kan du frit downloade og anvende PDF-filen.

Når det drejer sig om værker, som er omfattet af ophavsret, er det vigtigt at være opmærksom på, at PDF-filen kun er til rent personlig, privat brug.

Hardsyssels Årbog

1986

ANDEN RÆKKE - BIND 20

UDGIVET AF

Historisk Samfund for Ringkøbing Amt

Hardsyssels Årbog

1986

ANDEN RÆKKE - BIND 20

UDGIVET AF

Historisk Samsfund for Ringkøbing Amt

ROUNBORGS GRAFISKE HUS
HOLSTEBRO

OMSLAGSBILLEDE:

Kaj Munk på jagt

Foto: Lise Munk

INDHOLD

<i>Gunnar Sandfeld</i> : Kaj Munk oplevet	5
<i>Nina Dablmann Olsen</i> : Ulrik Plesners bygninger i Midt- og Vestjylland	29
<i>Aage Iversen</i> : En Hardsysselbondes liv og virke	53
<i>Birgitte Korsager Andersen</i> : Karen Rotboring fra Resen sogn. Troldkvinde, heks eller ..?	61
<i>Ole Edvard Mogensen</i> : Nr. Nebel-Tarm jernbane	73
<i>Knud Nielsen</i> : Skjernåens afløbsforhold gennem de sidste 250 år	89
<i>Øyvind Lier Hansen</i> : Samfærdsel gennem tiderne på Feldborg-egnen	103
<i>K. V. Bruun</i> : Vejbygning og amtsveje i Ringkøbing Amt	117
<i>Andreas Kjeldgaard Stampe</i> : Muldbjerg Mølle	123
<i>T. Bundgaard Lassen</i> : Trafikudviklingen i Brande	131
<i>Christian N. Hansen</i> : En sag om trolddomskunst	139
<i>Mindeord</i> : Statsamtmand A. Bach	147
Meddelelser fra Historisk Samfund for Ringkøbing amt	149
Regnskab	152
Register	154

ISBN 87-87358-04-2
ISSN 0046 6840

Hardsyssels Årbog 1986, under redaktion af:
Knud Erik Nielsen, Rigmor Lillelund, Jørgen Østergaard
og Kr. Bjerregård.

Kaj Munk oplevet

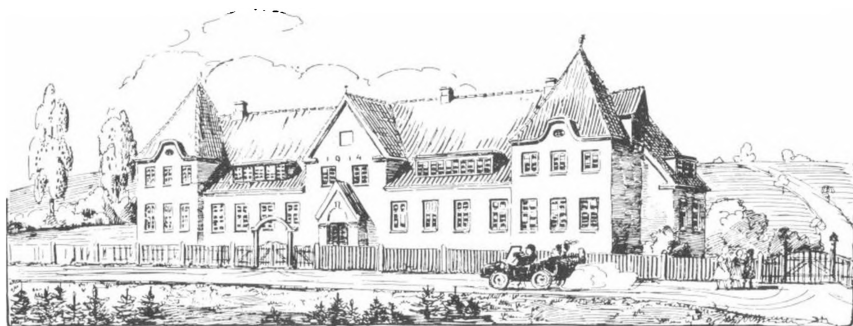
Af Gunnar Sandfeld

En af de første dage efter sommerferien 1919 går det som en løbeild fra gruppe til gruppe hen over legepladsen på *Holte højere Almenskole*: »En vikar! Vi ska' ha' en vikar!« Det er et budskab, som det altid er en fryd at bringe og en fryd at modtage. Humøret sættes straks et par streger i vejret. Mellemskolesjakalerne vejrer et bytte. Øjnene lyser forventningsfuldt. At »lave fest« er jo det mest saliggørende, og den chance har man altid, når der kommer en vikar. Ganske vist oplyses det, at denne her vikar skal være *årsvikar*, d.v.s. næsten rigtig lærer med karakterer og vidnesbyrd og alt det. Det virker et øjeblik lidt afsvalende. Men på den anden side: vi skal bare have ham i *religion*. Det bedrer igen udsigterne. Og dér kommer han nu, lang, radmager og påfaldende rundrygget, hen ad nederste skolegang sammen med den lille lavtstammede skolebestyrer Hunø. Ganske pudsig kontrastvirkning. *Kaj Munk* hører vi, han hedder, og skolebestyrerens Troels, min klassekammerat, fortæller, at han engang i en fjern, fjern fortid har gået i skole hos hans far på Maribo Realskole.* Nu er der ingen tvivl længere. Han ser sjov ud. Rigtig et ønskeoffer! Frem over den stive knækflip luder et smalt »fuglehoved« med skarpe kindben og let buet »romer-næse** og et viltet hår, som falder i bredt-tungede tjavser ned over tindinger og pænde fra en kort og skæv midterskilning og bag til stritter med en genstridig hårhvirvel. Det gråternede, konfektionsyede tøj hænger løst om hans magre, ranglede skikkelse; den krumme, næsten pukkelagtige ryg får den åbentstående jakke til at stumpe lidt op bagtil i en jævn rundbue, og under det flade bryst bukler vesten sig ud i et par strittende snipper over et par benklæder, der uden synlige pressefolder slasker om de tynde ben.

Hvor gammel er han? Ja, det tænker vi ikke videre over – vi små i første mel-

* *L. M. Hunø* havde – under navnet *L. M. Hansen* – bestyret Maribo private Realskole 1903-1914, og *Kaj Munk* været elev her 1909-1913.

** En ganske anden næse end den konkave »tudu«, han senere blev udstyret med, efter at han ved en bilulykke nov. 1934 havde fået næsebenet knust. En stærk forandring, der ligefrem kunne gøre det svært for mig rigtig at genkende manden på de mange fotografier af ham, jeg fik at se i hans berømmelses store dage.

»Holte højere Almenskole« 1914 (projekttægning 1913). For os skolebørn dengang et imponerende palads, i dag en ganske uanselig lille sidebygning i det mægtige »Holte Gymnasium«-kompleks.

lemskoleklasse da slet ikke. 11-årige børn har ikke begreb om at vurdere de voksnes alder, de er allesammen bare voksne. Først mange år efter gik det med undren op for mig, at han da kun har været 21 år gammel, altså kun 10 år ældre end vi små i 1.Mellem og kun 7 år ældre end de store oppe i 4.Mellem.

Se, det var førsteindtrykket – meget overfladisk og ufuldstændigt, unægtelig! For nu, da han står i klassen – efter en pludselig, rask og lydløs entré – er det noget helt, helt andet, der fanger opmærksomheden: hans øjne, hans ansigtsudtryk og hans hele personligheds »mystiske« udstråling. De store mærkværdigt fængslende øjne, indtagende og indtrængende som de er, synes at kunne se lige tværs igennem en. Med et fast blik, barskt og myndigt og samtidig med noget muntert drillende bagved – og et lille ironisk drag om munden kan han tværs en lille person helt ud; man bliver så underlig forlegen og usikker ved dette minespil. Han behøver slet ikke at hævde sig ved de velkendte kunstige midler (skælden og smælden og smækken med pegepind i katederlåget) – og forsøger det heller slet ikke. Han holder »disciplin« ved simpelthen at være den, han er. Og skønt ingen af os kan have noget klart begreb om, hvad personlighed er for noget, fornemmer vi det alligevel allesammen rent instinktmæssigt.

Det bliver sandelig fest i den kommende tid, men altså på en helt anden måde end ventet, for det er hovedsagelig *ham*, der laver festen. Der bliver bestilt noget, og det går med myndighed og barskt humør – af og til tilsat en underfundig ironi, der kun kan fornærme de aller mest »hudløse«. Selv bliver han aldrig fornærmet, når han får svar på tiltale, for det får han sommetider. Vi er nemlig ikke små velafrettede dydsmønstre med hænderne foldede foran os på pulten. Vi er tværtimod meget frimodige, og enkelte tør endog nu og da prøve på at overskride grænsen; men så går *han* også omgående til modangreb. Han kan begynde en time med at fare ned gennem en af de små kanaler mellem pultrækkerne og uddele raske lussinger til dem, der har téet sig upassende ved hæmningsløs råben op eller fjollet klovneadfærd og ikke nået at få piben stukket ind inden hans bratte tilsynekomst; og lussingerne er gerne ledsaget af træffende karakteristikker. Navnlig disse føler

Den purunge student Kaj Munk i stadstøjet og nogenlunde velfriseret. Væsentligt ældre så han ikke ud i 1919-20. Det velfriserede og fint-anstrøgne så vi ikke noget til. Men øjnene buskes – disse »på een gang beskedne og selvbevidste øjne, det eneste helt skønne på denne mærkelige H.C. Andersen-skabelon«, som Oscar Geismar senere skrev ved mindet om sit første møde med drengen Kaj fra Opager. (Affotografering af billede i »Foråret så sagte kommer« s. 274).

synderne sig ramt af; de bløde hænder med de fine lange fingre er ikke så farlige at komme i berøring med, lussingen er ret blød, selv om den er veldrejet, og den gør slet ikke ondt. Det har heller ikke været meningen med den; den har kun været at forstå som en lille påmindelse.

Også med karakterbogen kan der som bekendt gives større eller mindre slag. Jeg har min gamle karakterbog endnu, og af den kan jeg se, at jeg i årets løb gradvis er sunket i min religionslærers faglige agtelse. 18/10 1919 har han prentet dette vidnesbyrd: »Ved bedre forberedelse kan Gunnar nå et fint resultat«, og jeg må tilsyneladende have fulgt den venlige henstilling, for 1/12 har han skrevet karakteren ug ÷. Så er jeg borte fra skolen i 2 måneder på grund af sygdom og slæber derefter mere og mere på i samtlige fag, og i religion er kurven rask faldende: 1/4 1920: »Flink, men lidt for sprælsk«, 5/5 mg ÷, årskarakter g×!

Det pensum, som Munk i årets løb gennemgik med os, var – ifølge gammelt skoleprogram: »Fra Juda Rige til Lignelser« (Brodthagen og Jørgensen: Bibelhistorie for Mellemskolen), Troen (Bay og Moltke: Lærebog), 6 Salmer. »Uddrag af Markus Evangelium læst og forklaret«. Det husker jeg mærkværdig lidt om. Jeg husker blot, at noget var svært at holde fast og andet nemmere. Således var profeterne Esajas og Jeremias lette at huske – og Habakuk med, for han lød så sjovt;

Den	19	Den	14	1920
Religion			Tinke, men lidt for sprøstok. Kj. Munk.	
Dansk			Rigtig fint. Munk.	
Dansk Stil				
Engelsk			Det kommer, der G. is ikke har været end saa langt. Han er en fantastisk, der han har god, og der er spændende, det er ikke endelig det første i 1914	
Tysk			Det gear jeg ved fremad. Gunnar er helt lille. L. L. L.	
Historie			Rygtig, Linke og fl. Høj. A. Haavij.	
Geografi			Arbejde noget hårdt, men forsømmelse kan jo spores; dog kan det formodentlig rithendes. Ablettebe.	
Naturhistorie				
Fysik				
Regning			Man maa haabe, at Gunnar i det sidste yderligere maa blive gavnfuld af Lygdom. Han har vist For for at indhente det forønte, og ved de idealige som Tager nedvælgig, vil han vel komme paa Højde. R.S.	
Matematik				
Skrivning			Fint M. Fischer	
Tegning				
Gymnastik			Arbejde sig efterhaanden	
Haandarbejde			Jeg er op i disse Tider. Munk.	
Orden				
Forsømt			$\frac{22-23}{3}$	
Hovedkarakter:			$95.66 : 15 = 6.38.$	
Klassens Gennemsnitskarakter:			62	
Forevist:			Forevist: Kt. Sandfeld.	

Uddrag af karakterbogen 1/4 1920. Man fik på Holte højere Almenskole dengang i årets løb skiftevis karakterer uden vidnesbyrd og vidnesbyrd uden karakterer, dog med sluttelig anførelse af de 15 hemmeligholdte karakterers kvotienttal. Den dybere mening med en sådan praksis er aldrig nogensinde gået op for mig.

men hvem kunne holde rede på Amos, Zefanias og Obadias m.fl.! Ligeså med Jesu disciple: Simon Peter, Andreas, Jacob og Johannes gik det glat med, men så resten ned til Judas Ischariotes!! Men vi skulle skam kunne dem! Ak, ak – jeg skulle bare have vidst dengang, hvordan han selv som dreng havde haft det med alt dette »terpe-terpe-terpe«^h; men jeg gik naivt ud fra som noget givet, at alle lærere i deres egen skoletid måtte have været dydsmønstre og – i faglig henseende – pragt-eksemplarer.

At jeg mange gange har mødt uforberedt i lektierne, er sikkert nok, og jeg har højest sandsynligt også været lidt uopmærksom under de andres overhøring. Men når så *han* har begyndt at *fortælle*, har ingen kunnet være mere opmærksom og lydhør end jeg. Han fortalte den dejlige bibelhistorie så levende og dramatisk, at man næsten følte sig som øjenvidne til Johannes Døberens vandring i ørkenen, til Jesu fødsel, barnemordet i Bethlehem, flugten til Ægypten o.s.v. Og tit var han heldigvis så upædagogisk hellere at ville fortælle selv end sidde og høre for længe på eksaminandernes ubehjælpssomme væv.

Ved beretningen om Jesu barndom tog han Selma Lagerlöfs »Kristuslegender« til hjælp og læste højt for os. Og som han da kunne læse! Det var så sjældent, vi hørte rigtig oplæsning, som kunne rive os med. *Hans* oplæsning kunne – og gjorde det! Når jeg idag genlæser legenden om »Flugten til Ægypten«, ser jeg straks for mig Kaj Munk på katederet og har i øret klangen af hans sympatiske stemme, dens bløde afdæmpning, dens let »syngende« mindelser om hans syddanske modersmål, dens »åbne« vokaler og dens ganske svage antydning af »grød i halsen«:

»Han gik hen til palmen, klappede den med sin lille hånd og sagde med sin blide barnestemme:

»Bøj dig, palme! Bøj dig, palme!«

— — — —

Og palmen følte, at den lille havde magten. Den kunne ikke modstå ham.

Og med sin høje stamme bøjede den sig for barnet, som menneskene bøjer sig for fyrster«.

Han kunne også gå helt uden for snoren og læse Kiplings »Junglebogen« for os, hans egen barndoms kæreste bog, den, han som 9-årig havde fået i julegave, og som havde fyldt hans sjæl og sind i en sådan grad, at han ligesom levede i junglen med vennerne Kaa og Baloo og Baghera (slangen, bjørnen og panteren). Nu gav han os del i alt dette, så også *vi* levede med her. Jeg skal love for, at ulven knurrede, bjørnen brummede og tigreren snerrede, og da Kaa ved sit blik alene tvang aberne ned til sig fra deres sikre tilflugtssteder, blev hans øjne så uhyggelige, at vi dirrede af rædselsblandet fryd, og der undslap en pige et gysende »uh nej!« Med en religiønstime havde det jo ikke så meget at gøre, men det så han stort på. Han kunne alle dage godt lide at chokere folk lidt; men om han her chokerede nogen inden for skolens forældrereds, har jeg intet kendskab til.

Oppe i 4.Mellem læste eller rettere spillede han Ibsens »Per Gynt«* med en sådan dramatisk kraft, at det generede undervisningen i samtlige tilstødende klasse-lokaler. »Per Gynt« i 4.Mellem! Ja, ja – måske ikke så galt, som det lyder. Børnene har fornemmet lidt af, hvad drama er, og det er allerede ikke så lidt; og at man også kan få åndeligt udbytte af noget, man ikke har kunnet forstå til bunds, erfarede jeg selv ret ofte i min barndom og ungdom. For min nu 81-årige søster står stadig Kaj Munks »Per Gynt«-fremførelse som det mest betagende og uudslettelige skoleminde, skønt den altså gik langt hen over hovedet på hende og kammeraterne.

Efterår og forår cyklede Munk som oftest til og fra sin arbejdsplads på Holte-skolen. Vel nærmest en dyd af nødvendighed for den meget fattige student, for der var 16 kilometer herud fra Larslejstræde og lige så langt retur, naturligvis. Jeg ser ham trække »Hamlet«-cyklen op ad den lille bakke østen for skolebygningen, springe på den og jolre op til Kongevejen med hastige pedalomdrejninger. Altid fart på, fuld fart. Om vinteren cyklede der aldrig dengang uden for Københavns gader, dertil var vejene enten for glatte, for tilsneede eller for dybt plørede. Så var Munk nødt til at tage toget, og her ser jeg ham nu halse afsted om ad jernbanestien i vanligt lyntempo med let bøjede knæ og »hovedet langt foran benene« (som Regensprovsten, prof. Fabricius en gang ved lejlighed udtrykte det).²⁾ Det undrede derfor heller slet ikke mig senere hen i livet at høre om bilisten Kaj Munk som en yderst hasarderet »råkører«.

I det følgende skoleår 1920-21 vendte Munk tilbage til vores skole for en kortere periode – et par måneders tid, tror jeg – og denne gang som vikar for vores tysk- og historielærer. Hans historieundervisning har jeg slet ingen erindring om, men så meget desto bedre husker jeg til gengæld hans tyskundervisning! Hvor var han skrap her! Ingen spændende eventyr og historier nogensinde mere, kun hård og ubarmhjertig indpiskning af det elementære. Een episode husker jeg særlig levende, og læserne vil hurtigt begribe hvorfor:

Ved oplæsningen og oversættelsen af dagens tekst er turen kommet til mig. Jeg prøver mig frem gennem den – mildest talt – lovlig ringe forberedte lektie som en, der vil prøve, om isen kan bære, og går i stå foran »ein Paar«. Forventningsfuld tavshed over hele linjen, indtil jeg har gættet færdig – og gættet det gale: udtalen med å!** »Hvad er det, han sidder dér og siger!« kommer det oppefra i let sarkastisk tone. Jeg ser op, ilde til mode, og møder disse øjne og dette smil – eller antydning af et smil, der kan gøre mig så ængstende usikker (se »Foråret så sagte kommer« s. 274; dér har vi udtrykket så livagtigt, at jeg, hver gang jeg ser det, uvægerlig bliver

* For gymnasiasten K. M. havde »Per Gynt« været »det aller aller bedste. Den ville man læse fra nu af og til sit dødsleje. Det var man klar over nu. Den var endnu bedre end Junglebogen«.¹⁾

** For eventuelle læsere, der er født efter retskrivningsreformen af 1949, kan det måske her være nyttigt at oplyse, at alle å-lyde i dansk tidligere skulle bogstaveres med dobbelt a (og navneord med »stort«): faar, gaar, staar, Haar, Maar, Saar, Vaar o.s.v.

mindet om hele situationen). »Kom herop!« lyder kommandoen. Jeg adlyder, men nu kan jeg bestemt ikke lide ham. En varm hånd griber mig om nakken og trykker mit hoved ned mod bogen, der er skubbet hen foran mig. Men alle de »krøllede« bogstaver løber sammen i én forvirring. Det, jeg *ser*, er en urkæde, der bugter sig ned over flere afsatser på en gråternet vest, og et par tynde ben, der stikker ind i katederets hulrum. Men nu kommer en lang, tynd finger snigende hen over bogens blade og peger på det fatale ord: »Hvad står der dér?« Jeg gentager min brøler, for jeg har da altid vidst, at to gange a siger å. Opgivende suk og støn lyder nede fra klassen, og talrige oprakte hænder tegner med fremstrakt pegefinger utålmodige cirkler i luften, indtil spørgsmålet bliver henkastet til den ivrigste af armsvingerne og denne kan få luft for sin bedreviden: »Ein Par« – med a, ja! »Gentag!« lyder kommandoen, medens grebet atter strammes om min nakke, og så må jeg tre gange gentage »ein Par«, »ein Par«, »ein Par«, idet samtidig min næse for hver gang bliver trykket flad mod det lumske aa, hvor efter jeg sendes på plads med et rask lille puf i siden. Det må vist have været god pædagogik, for jeg har aldrig nogensinde siden været i tvivl om udtalen af det tyske aa!

Det sidste møde med pædagogen Kaj Munk bliver en lille triumf for *mig!* Ved årsprøverne i juni 1921 er han censor i religion hos sin fast ansatte efterfølger i faget, og idet jeg tager plads på stolen foran »det grønne bord«, hilser han mig med

Omme bag de to store vinduer yderst til venstre og her nede foran på legepladsen foregik det allermeste af det berfortalte om Kaj Munk som lærer på H.b.A. Selve billedet er fra juni 1916, og ved den tid sad Kaj Munk og sled med sin studentereksamen nede i Nykøbing F. (Fot. lærerinde Frida Madsen).

et lille mistroisk, halvt drillende smil; men han bliver sandelig nødt til at give mig blankt UG! Efter karakterlistens oplæsning for den samlede klasse nede på legepladsen rusker han mig i håret og grynter: »Han har nok læst på det, hva'?»

Kaj Munk ville vi sikkert allesammen have kunnet huske, selv om han aldrig var blevet så berømt, som han siden blev. At han allerede *dengang* var forfatter og havde en anselig bunke skuespil liggende i sine skuffer («Pilatus» 1916, «Samson» 1917, «Judas Ischariotes» 1918) og just nu, mens vi havde ham, arbejdede på sit første diktator-skuespil «Operationen», anede vi ikke det mindste om; selv nævnde han det aldrig med et ord. Han var alt for beskeden – og navnlig alt for *klog* til at sige til f.eks. 4.Mellem under sin gennemgang af Johannes-Evangeliet kap. 18: »Jeg har forresten selv skrevet et stort skuespil om Pilatus, nu skal I bare høre«. Han vidste så udmærket godt, hvordan skolebørn i almindelighed reagerer over for alt, hvad der smager af lærer-pral.

Vi havde heller ikke skygge af anelse om, at han søndag d. 24. august 1919, få dage før sin tiltræden her hos os, havde holdt sit livs første prædiken i Skovlænge og Gurreby kirker nede på Lolland. En prædiken, hvori han så frem til »en kamp mellem på den ene side fjender udadtil og undergravere indadtil, og på den anden side Kristi kirkes menighed, ikke grundtvigianere, højkirkelige og Indre Mission og hvad de kalder sig, men én stor hær, der samler sig grebne af Jesu Kristi myndighed«.

Disse ord, som jeg *dengang* ikke ville have kunnet forstå den mindste smule af, lærte jeg først at kende, da de flere år efter hans død for første gang forelå på tryk, og da greb de mig forunderligt – og naturligvis ikke mig alene. Jeg tænkte da akkurat som pastor Niels Nøjgaard, bedstevennen, som Munk udtrykkelig havde udpeget som taleren ved hans kiste: »Mærkelige ord af den 21-årige, som skulle falde netop i denne kamp og i denne hær 25 år senere.«⁴⁾

Sit eget resultat af undervisningen derude på den idylliske skole ved Furesøskoven har Munk gjort op i sin erindringsbog på følgende måde:

»Jeg var jo meget ung til lærer, men gik til gerningen med liv og lyst. Jeg mente, jeg i mine dage havde set så mange eksempler på, hvordan en lærer ikke skulle være, at det måtte falde mig let at være ideel. Det faldt nu ikke så let, men de fleste vanskeligheder hjalp min uvidenhed om dem mig over. Og børnene var fornøjelige og livlige. Det var et styrtebad at have med dem at gøre. En masse klare opvakte, ivrige drenge- og pigeansigter står for mig fra den tid. – Når man stabler skældsord op oven på hinanden imod overklassen, tænker jeg altid på børnene i Holte og trækker roligt det meste fra.«⁵⁾

II

I en årrække herefter tabte jeg Kaj Munk af syne. Jeg hørte gennem forskellige regensianere lidt om hans lebendige adfærd, festlige og mangesidige virke dér i »den røde gård« og om hans ikke helt almindelige optræden ved embedseksamensbordet på Universitetet. Men at han var blevet sognepræst et stedovre ved Vester-

havet var mig ubekendt, indtil jeg en dag i efteråret 1927 i toget på vej ind til universitetsforelæsninger fik at læse på bagsiden af min »genbo«s højt loftede avis en med fede typer stort opsat meddelelse om, at der på Det kongelige Teater i denne sæson skulle opføres et skuespil af en vestjysk præst ved navn Kaj Munk. Det blev jeg selvfølgelig straks meget optaget af. Og det blev de københavnske journalister åbenbart også. Gennem dem kunne jeg i den følgende tid erfare, at det drejede sig om et bibelsk drama betitlet »En Idealist«, at det handlede om Herodes den Store, og at der til skuespiller Eivind Johan Svendsen, som skulle spille hovedrollen, var sendt et rollehefte på størrelse med telefonbogen.

Premiøren blev sat til 8. februar 1928, og jeg og min bror Hans Gustav tog naturligvis ind for at overvære denne spændende begivenhed – og det kom vi ikke til at fortryde.

Det var et for størstedelen ungt publikum, der fyldte det mægtige tilskuerrums etager og galleri, og man fornå her straks en egen stemning af forventning og forhåndsbejstring. Forventningerne blev heller ikke skuffet. Sikken et drama! Og sikken en skuespilkunst! Alle teatrets bedste kræfter i ilden – og tillige flere af dets flinkeste elever (jeg så her for første gang fremtidige sceniske berømtheder som f.eks. Gunnar Lauring, Martin Hansen og Helge Kjærulff-Schmidt). Frem over alle lyser i erindringeren *Clara Pontoppidans* vanskabte og sjæleligt forkrøblede, sataniske og vederstyggelige giftslange Salome, *Bodil Ipsens* stolte og isnende hadske dronning Alexandra, *Else Skouboes* ædle og blide, lidende og tålende dronning Mariamme, *Henrik Malbergs* kostelige, skikkelige, fordrukne og pjokkede svoger Josef, og sidst, men ikke mindst *Eivind Johan Svendsens* voldsomt lidenskabelige Herodes med tyreblikket og den truende pande, det brutale magtmenneske, der ikke viger tilbage for noget middel, hvor bestialsk det så end er, når blot det tjener hans formål og fremmer hans planer, en kæmpepræstation – i enhver henseende! Aldrig havde jeg i et teater været så grebet og henrevet som her under dette dramas 1. og 2. akt (den trykte udgaves 1. og 3. afsnit). Var det ikke drama, der talte sammenligning med Shakespeare? Jo, det var jeg overbevist om!

Kritikkens dom den følgende dag forvirrede mig dog fuldstændig: »Dilettantismen breder sig på Det kgl. Teater« – »Dette skuespil er sandelig intet værd som poesi – blottet, enestående blottet for menneskelig sandhed – bedst om han havde gemt dette stykke akademisk romantik i sin bordskuffe« – »Et barnagtigt skuespil, her har manglet en kunstner« o.s.v. Var det mig, der bare ganske naivt havde tilklappet noget, jeg slet ikke havde forstand på? måtte jeg spørge mig selv, for selve stykkets *idé* havde jeg ærlig talt ikke fået rigtig fat i. Men havde kritikerne da *det*? spurgte jeg videre. Og havde de mon ikke været forudindtagne mod den ukendte forfatter? At det sidste var tilfældet for nogles vedkommende, blev jeg sidenhen overbevist om efter læsning af redaktør Viggo Cavlings lidt ynkelige forsøg på et selvforsvar i »Bogen om Johannes Poulsen« (1945) side 82-83. Her står nemlig særdeles tydeligt *mellem linjerne*: Denne hr. Munk var jo præst – i Jylland – Vestjylland ovenikøbet, så hvem kunne dog tro, at der kunne være noget ved det stykke!

DAGLIG KL. 11--2
 Kold Frokost-Buffer
 i Palmehavnen
 Eftm. Kl. 3--5, Aften fra Kl. 8
 Girolas Orkester i Palmehavnen

EFTER TEATERTID
 Canapé D'Angleterre
 Kr. 2.—
 Onsdag og Lørdag
 Soirée dansante fra Kl. 8

HOTEL D'ANGLETERRE
Elegante Saloner til større og mindre Selskaber og Møder

Kaj Munk

En Idealist.

Med Skuespillet »En Idealist« debuterer Kaj Munk som dramatisk Forfatter paa Det kgl. Theater. Men allerede som ung Regensianer skrev Kaj Munk, der er født i Aaret 1898 og nu er Sognepræst i Vedersø i Ringkøbing Amt helt ovre ved Vester-

Selskabskjoler og Mellemkjoler
Fru Gerda Hjersgaard
 Mode-Salon, Bredgade 68, Stuen
 Stort Udvalg i udenlandske Modeller samt fra eget Atelier

Fra Det kgl. Teaters »Officielle Program« 8. februar 1928. Olga Buchholtz, hvem dette program oprindeligt har tilhørt (selv købte jeg aldrig teaterprogrammer dengang, men nøjedes altid med grundigt forstudium af de store plakater uden for teaterindgangen), har på et brevkort fra København dateret 9. febr. 1928 fortalt sin gamle mor i Struer: »Laf-tes så vi det nye stykke af præsten Kaj Munk: »Idealisten« — det var langtrukket og kedeligt, men havde pragtfulde dekorationer med stærke blå og røde farver. Clara Pontoppidan var udmærket som en høslig pukekeltrygget søster til kong Herodes«. Smag og behag er forskellig. Set med prof. Hans Brix' øjne tog de samme dekorationer sig således ud: »Søjlerne blokerede forgrunden med deres utrolige masser. Grusfuldt. Og videre: Fem dele guldbronze, to dele blåelse og ti dele purpur tværet ud på masser af pap, skåret af efter lineal og passer«.

Teaterprogrammets biografiske oplysninger om den debuterende forfatter var nu forøvrigt heller ikke særlig egnede til at skabe respekt hos den i forvejen skeptiske tilskuer — og endnu mindre var det tilfældet med det mærkeligt udtryksløse eller karakterløse portræt af en pur-ung præst i ornat, der kronede teksten. Den lidt barnligt ubehjælpssomme tekst havde kun dette at fortælle: »Med skuespillet »En Idealist« debuterer Kaj Munk som dramatisk forfatter på Det kgl. Theater. Men allerede som ung regensianer skrev Kaj Munk, der er født i året 1898 og nu er sognepræst i Vedersø i Ringkøbing Amt helt ovre ved Vesterhavet, til de årlige fester på Regensen et par gange en lille komedie, nærmest i Søren Kierkegaardsk ånd«. Færdig! Ikke et ord om f.eks. »Pilatus«, der dog havde været indsendt til Pios Forlag og af dettes litterære konsulent, digteren Kaj Friis Møller fået en meget smigrende, Shakespeare-sammenlignende bedømmelse, eller om »Operationen«, der i 1919 havde været indleveret til Dagmartheatret.

Viggo Cavling vil i ovennævnte afhandling påstå, at »der var virkelig klam stemning i teatret den aften med kun spredt klappen«. Jeg vil hævde, at for premierepublikummet, som endnu ikke anede, hvad der ville stå i morgendagens aviser, var aftenen en succes – mindst vel nok for det konventionelle parketpublikum.* Der var *stort* bifald efter 2. akt. Efter 3. akt (den trykte udgaves afsnit 8) med den noget langtrukne domsscene (i en grufuld dekoration med høje trapper og snoede forgyldte kæmpesøjler) var bifaldet svagere, men det skyldtes sikkert i nogen grad den dybe og stille betagelse, som havde grebet mange af os ved slutop-

Mariamme (Elske Skoubo) og Salome (Clara Pontoppidan).

Salome: *Jeg måtte for politikens skyld lade mig vie til denne gamle dranker.*

Nu mener du vel, det kan være ligegyldigt med en som mig –

Mariamme: *Hvorfor skulle jeg mene det, Salome?*

Salome: *Nej, nej, du er jo ikke som de andre; de forstår ikke, at en vanskabning, et lille forkerøblet væsen som jeg, kan føle savn og attrå som de selv. – Også jeg skabtes jo med kærlighedens stumme længsel i mit sind – men aldrig kan jeg – ah, Mariamme, forstår du så, jeg kan blive bitter og rå og stygt for jeg lider så slemt, så slemt.*

* Oscar Geismar, som hin aften sad i parkettet, skrev 17 år senere i sin fortrinlige lille bog »Om Menesket Kaj Munk« (1945): »Kaj Munk var ved sin første fremtræden så langt forud for sin tid, at kun nogle medidealister i galleriet kunne tage ham, medens gulvet og etagerne mødte ham med isnende kulde«. Men *Munk selv* fremhævede i Berlingeren få dage efter begivenheden »premierepublikumets andagtsfulde lytten« og »den tak, som det enstemmige bifald gav mig.«⁽¹⁾

Kvinden med barnet (Karin Nille-mose), Herodes (Eyvind Johan Svendsen).

Herodes: Sig mig, kvinde – vil du blive hos mig i nat?

Kvinden: Det kan vi så dårligt, nådige herre. Vi skal rejse så langvejs, siger min mand.

Herodes: Nu – men – du selv – hos mig – alene?

Kvinden: Hvad mener I, herre?

Herodes: Ingenting. – Hm. Og det er dit barn. Det er også skønt. Dets øjne – hm, det er lange siden, jeg har set ind i barneøjne. Men jeg har det engang – set ind i barneøjne – engang. Hvor er de blå, hvor dybe! Det er – som – som det bringer – fred i sindet at se i to så-danne øjne.

trinnet: Mariammes dødsvandring over scenen og Herodes' næsegruse, stumme styrt forover fra dommersædet, da dødshugget faldt. 4. akt, festen på den nye kongeborg (trykte udgaves afsnit 9) var atter fuld af både morende og spændende liv og bevægelse, af festlige masseoptrin og højdramatiske episoder. Men da tilsidst Herodes forgreb sig på en uskyldig pige, han havde ladet indfange på gaden, med rå gebærder og grimmige, vellystige ord og derefter løb op ad trappen med hende og ud for at fuldbyrde skændslen, ja – da var det, lige som den lammende rædsel, der oppe på scenen havde grebet de før så lystigt dansende piger, bredte sig vidt ud over rampen og orkestergraven. Håndklappene var spredte og spagfærdige. Det var næsten for stærkt for et teaterpublikum af 1928. Sidste akt med Herodes' dødsleje mellem øde og dystre søjler og alt i sort og sølv var igen en smule for langtrukken, men efter det sublime slutoptrin: den døende Herodes, der intetanende rækker det lille Jesusbarn tegnene på sin kongeværdighed og derved kommer til at støtte og fremme, hvad han netop havde villet knuse, blev bifaldet igen varmt og stærkt.

Der var ingen vild garderobejagt efter sidste tæppefald, skønt forestillingen havde varet i 4 stive klokketimer (begyndt kl. 19.30, sluttet kl. 23.30!). Mange – især blandt de unge og lidt ældre på etager og galleri – blev stående, energisk klappende, længe, *meget* længe, efterhånden gående over til de velkendte rytmiske og ens-

rettede salver. Man ville se digteren. Der syntes dog ikke at ville ske noget; men endelig kom en lille lyshåret mand frem foran tæppet og bukkede formfuldendt, og det var tydeligt at mærke, at der var nogen, som troede, at det var digteren. Men det var kun iscenesætteren, unge hr. Wilh. Nagel fra Potsdam.

Digteren viste sig ikke for sit begejstrede publikum. Det lå ikke for ham at bukke formfuldendt. Han var i det hele taget lidet anlagt for det konventionelle og alt dette opstyltede udvendige. Men jeg så ham alligevel. Min broder og jeg blev nemlig stående nede i forhallen, til den var helt øde og tom, og næsten alle lysene i den store bygning var slukket. Vi var lige ved at opgive, for hvem havde sagt, at han ville komme denne vej? Han var vel snarere gået ud ad skuespillernes dør omme i »Kolonnaden«. Men pludselig skubbedes den store glasdør henne ved billetsalget op, og Kaj Munk kom flyvende med flagrende frakke og halstørklæde og den bløde hat skubbet lidt tilbage på hovedet. I hans venstre hånd hang dinglende en stor langstrakt blomsterbuket. Vi standsede ham i farten. »Søde børn«, sagde han, »er I virkelig kommet helt herind i aften!« Ingen smil, kun et hurtigt og slapt, halvt åndsfraværende håndtryk og så videre på farten – ud til digterkongen Adam Oehlenschläger, ved hvis fødder han lagde sin buket. Jeg ser ham strække sig for at nå derop og derpå styrte afsted over det midnat-øde Kongens Nytorv og forsvinde bag »Hesten«.

Det var en smuk hyldest, han på denne måde gav »Hakon Jarl«s digter – geniet, der først af alle havde lært ham, hvad digtekunst og drama er. Og endnu smukkere bliver den, når man betænker, at det jo slet ikke havde været meningen, at nogen skulle se den. Han havde været dybt grebet af dette at se sit eget stykke opført på det teater, som også havde været mesterens (omend i et andet hus dér på pladsen), og nu havde vi jo bare forstyrret en lille højtidelig andagtsstund for ham. Det har jeg altid siden hen været lidt ked af – og flov ved, for var der ikke en lille smule forfængelighed blandet i vort ønske om at hilse på ham?

III

Kaj Munks store gennembrud på Det kgl. Teater med skuespillet »Cant« i sæsonen 1931-32 overværede jeg også; men oplevelsen blev denne gang ikke nær så stor. Udførelsen var selvfølgelig fortrinlig, og jeg morede mig også herligt over Johannes Poulsen i Henrik den Ottende's skikkelse, festligt fremstillet som »et knurrende rovdyr og en lallende klovn af en selvhersker« (forøvrigt temmelig stærkt på tværs af, hvad forfatteren havde tænkt sig)⁷⁾; men selve stykket var sine steder lumsk kedeligt, syntes jeg, og slæbte sig afsted i langsomt tempo og med gammeldags langstrakte mellemakter. Jeg flovede mig også ganske meget på forfatterens vegne over ferske – eller vi kan lige så godt sige: harske studentikose »vitser« som disse: »Jeg skød en lille ræv, der viste sig at være en hare« – »Nå, så er der ingenting at ræve af!« – » – – hvem var dét? Ærkebispen? Det var da ærkeligt!« De står dog nu kun at læse i det trykfejlvrilmende 1. oplag af *bogen*. Og det bør her yderligere be-

Digterprofilen med den rigtige næse; tegnet af Hans Bendix, vistok hin diskussionsaften i Studenterforeningen september 1931, hvor K.M. impulsivt og yderst voldsomt gik til angreb på prof. Hans Brix (hvem han ellers plejede at kalde sin faderlige ven), fordi denne i »Dagens Nyheder« havde skrevet nogle venlige ord om Det kgl. Teaters direktør W. Norrie. »Jeg ser ham styrte op til talerstolen med ekstatiske øjne«, skrev Brix 15 år senere, »det var den gamle Regens-debattør igen«. For K.M. var Norrie »det store dyr i Apokalypsen« – den mand, der i 6 år havde gjort mest for at »holde ham nede«. (Tegningen her gengivet efter en reproduktion i »Bogen om Kaj Munk«, Westermann, 1946).

mærkes, at alle de senere trykte udgaver giver os stykket i en meget stærkt forandret bearbejdelse, som Munk foretog til brug for Axel Iillum's provinsturné 1932.

Ingen af Kaj Munks mange øvrige teatersucces'er – og fiasko'er! – fik jeg at se (årsagerne kan det være ligegyldigt med her), men jeg læste dem, læste i det hele taget alt, hvad jeg faldt over fra hans hånd – under vekslende imponérthed og hovedrysten, tilslutning og afstandtagen, betagelse og irritation. Jeg syntes, at han tit var meget for langt ude i forherligelse af det, jeg selv afskyede, hadede og – frygtede. Jeg forstod slet ikke – og det var der mange andre, der heller ikke gjorde – at det han så tilsyneladende klart beundrede og bøjede knæ for hos Hitler og navnlig Mussolini, i virkeligheden kun var fostre af hans egen frodige digterfantasi, og at de diktatorhelteskikkelser, han digterisk fremstillede, var rene og skære *idealbilleder* uden anden berøring med diktaturets *virkelige* repræsentanter end den, at de var »stærke mænd«.⁸⁾

Men jeg burde have kunnet forstå det, for allerede i »En Idealist« havde han jo sluttelig hårdt og afgørende fordømt det gudløse magtmenneske og vist os, at blandt alle jordens bestier (jeg citerer Oscar Geismar) er intet mere afskyeligt end »den stærke mand«, føreren, som ikke vil adlyde, ikke vil lade sig føre af Gud, men fremmer sin egen vilje ved »blod og jern« på bekostning af alle andres lykke, og i det sublime slutoptrin forkyndt sin kristentro: at godhed og renhed til syvende og sidst er stærkere end alle onde verdslige magter.⁹⁾ Og jeg burde have kunnet opdage, at næsten alle hans dramaer – ret beset – var bygget over et og samme bibelord: »Hvad gavner det et menneske at vinde den hele verden og at bøde med sin sjæl«. Et bibelord, som jeg lille mand vel allerede i 1. Mellem havde fået indbanket af Kaj Munk selv under hans gennemgang og forklaring af Markus 8!

Og endelig skulle jeg have kunnet sige mig selv, at *det* menneske måtte være mindst lige så uskikket som jeg selv til at leve i et dikturland. Med sin selvstændige tænken og handlen i ånd og sandhed, sin ubændige trang til at gøre lige, hvad der passede ham, tale og skrive lige ud af posen mod alt det, han anså for uret, løgn og usselhed og forargelse af de små, ville han jo være en af de allerførste, der blev bragt i forvaring bag pigtråd og maskingeværreder eller bortført til sporløs forsvinden.

Personligt mødte jeg kun Kaj Munk indirekte gennem radioen. Jeg husker en aften i foråret 1937, hvor han i »Esbjerg Studiet« med den lille Yrsa på skødet læste højt af sine nyudkomne digte for børn og barnlige sjæle, betitlet »Knald-perler«, gemytligt og charmerende. Men pigen gjorde ikke den effekt, han åbenbart havde tænkt sig, hun var bare stum benovelse. »Hvad for en ska vi *så* ta?« – ingen svar – »Ska vi ta *den*?« – Ja (spagfærdigt hviskende) – »Eller ska vi hellere ta den dér?« – Ja (næppe hørligt, kun som et lille åndepust).

Men med særlig glæde mindes jeg to meget højtidelige Kaj Munk-oplevelser forår og efterår 1938:

Det kgl. Teater havde flere år i træk hver påskelørdag aften givet en forestilling til indtægt for den da under opførelse værende *Grundtvigskirke* på Bispebjerg med fremførelse af Grundtvigs lille drama om påskeunderet »*Påskeliljen*«. Nu her i 1938, da Kaj Munks berømmelse havde nået toppen, havde teatret bedt ham holde en indledende tale ved denne radiotransmitterede påskeforestilling. Efter teaterkorets smukke afsyngelse af Grundtvigs prægtige indledningsdigt »Påskeblomst, hvad vil du her? Bondeblomst fra Landsbyhave« til Carl Niensens underskønne toner (af mig her hørt for første gang) hørtes da Kaj Munks velkendte røst: »Jeg tror på Gud Fader, den almægtige, himlens og jordens skaber. Således lyder det første af de tre grundord, der blev fundamentet for Grundtvigs liv, det første af de tre kristenord, der nævnes over os i dåben«. Og så fulgte en *regulær påskeprædiken*, stærk og magtfuld og så skøn i formen, så prægtig i anvendelsen af vort sprogs rige udtryksmuligheder, som kun en stor digter formår at give. Ofte havde han »prædiket« fra denne scene gennem sine skuespil. Teater var jo for ham ikke noget adspredende, men noget grumme alvorligt, noget han ville bruge til både bekendelse og forkyndelse,¹⁰⁾ og ofte havde han hertil anvendt midler så stærke og ramsaltede, at det hos nogle havde vakt forfærdelse eller forbløffelse, hos andre forargelse eller forbitrelse. Men nu her i aften, hvor han prædikede direkte, fornam jeg gennem »æteren« en stille, andagtsfyldt lytten hos det ellers for størstedelen formodentlig ret kirkefremmede publikum i det fra øverst til nederst tæt besatte tilskuerrum og en eftertænk-som grebthed, da han sluttede:

»Man kan sige (om Grundtvigs »Vidundertro«): svigten af livet, af jorden. Man kan sige: Sødgrød. Man kan sige: smukke drømme, romantik. Man kan sige så meget. Drag så også konsekvensen, at livet er fortvivlelse, man må vogte sig for at tænke over det, man må døve bevidstheden om det i nydelser: penge, magt, kunst, arbejde, alt det, Kingo fejede til side med et: Hvad er

du, når man dig ved solen har set? Forfængelighed. Men man kan også gå ind under troen som den eneste mulige virkelighed – det giver kampens kår den store spænding i sjælen, det vældige håb i døden. En sådan sindets hengivelse – ud fra *den* levede Guds tjener Grundtvig, til *dens* vækkelse og fremme bygger vi kirker, og ud fra den ønsker jeg Dem, mine tilhørere: glædelig påske!¹¹⁾

Den anden store oplevelse var Kaj Munks korte, men intense, varme og gripende tale over »Den kære mester Johannes« ved teatrets mindeforestilling i oktober 1938 for den da nylig afdøde store skuespiller og sceneinstruktør *Johannes Poulsen*. Han var pludselig død, kun 57 år gammel, af en snigende hjernesygdom, som hverken han selv eller andre havde haft anelse om. Aviserne havde kort forinden forlystet deres læsere med en grinagtig meddelelse om, at han havde skabt panik i Radiohuset ved at udeblive fra en hørespil-udsendelse på grund af en alt for lang og inderlig eftermiddagsslummer, og alle humorister havde leet. Munk talte nu her om kunstneren, men først og fremmest om *mennesket* Johannes Poulsen:

» – – Vist var han et stort stykke af »Naturens muntre Søn«, men aldrig var han blevet den kunstner, han blev, om han ikke også havde kendt til at ængstes ved og gyse under pust fra tilværelsens afgrunde. Husker De, hvordan, bedst som man sad og snakkede med ham, hans blik kunne glide En forbi i en anspændt uhyggelig søgen, som var en dunkel trediemand med ét kommen ind i stuen? Hvem var den trediemand? Djævelen? eller bare Døden? Den sygdom i hjernen, hvem ved om, hvornår den er begyndt? Hvad andel den har i, at memoreringen kunne glippe eller rollens spænding med ét fuse ud som spildedamp?

I hvert fald fik vi alle tidlig nok moret os over, at han, den næsten bedsteborgerligt påpasselige, forsov sig til en forestilling. *Døden har isnet os latteren af vort ansigt, nu brænder gråden i vor hals*.¹²⁾

Ved disse her fremhævede og af taleren selv stærkt pointerede ord gik hans smukke stemme i dybden, fik næsten klang af »gravrøst«, og det mærkedes på en forunderlig måde, hvordan den bevægelse, der nu var ved at overmande ham, straks havde forplantet sig til hele den store forsamling. Ja – den nåede også ud til os lyttere. »Han er fantastisk!« mumlede jeg uvilkårligt hen for mig, og min kone nikkede tavst.

IV

Jeg var her i året 1938 blevet »Harbo« ved Limfjordens friske, men noget blæsende strand i stedet for »Søllerødbo« mellem Nordsjællands grønne skove og blanke søer og kom ret hurtigt ind i et flersidigt kulturarbejde, der i besættelsesårene efterhånden bredte sig over hele Ringkøbing amt – og lidt ind i de tilstødende amter også.

Søndag d. 24. august 1941 skrev jeg i min egenskab af sekretær i bestyrelsen for den nystiftede »Musik- og Foredragsforening for Struer og Omegn« til Kaj Munk

Skærs 24/8 41

Str. Pastor Kaj Munk, Vedersø

Har det været tilladt en gammel elev
(over 20 Aars tilbage: Videm) høfligt at forespørge (i
Egenhed af Lederen for Skærs Skole- og Foreningsforening),
om der er nogen som helst Mulighed for at besøge
Pastoren til at komme til Skærs og tale en Gang
i denne Vinter, enten før eller efter Høstvær, og i
Ukrydte Fald da naar hvilken Betingelse?

Dens arbejder

Gönnar Sandfeld
cand. mag.

26/8 41

Vedersø

Lundsgade 35 Skærs

Kære Sandfeld (jeg husker nok, hvor glad jeg var
ved de Sandfeld-Børn dengang)
hvis du kan for sammen ved Ingeniør!
skal jeg prøve at se om der er nogen i Efteråret.

Vorh. Høsten

Kaj Munk

Betingelse: B.D.

Dette dokument beborer ingen kommentar her. Og jeg skal ikke fornærme mine begavede læsere med tydinge af de munkske »krægetæer«; dem klarer de nok selv – med lidt tålmodighed! De er forøvrigt ikke så lidt i slægt med både St. Blichers og H.C. Andersens!

med høflig – meget høflig – forespørgsel, om det ville være muligt at få ham at høre her i Struer en gang i den kommende vinter. Og samme dag havde den unge »B&O«-ingeniør E. Rørbæk Madsen ved et nationalt friluftsmøde i Arnborg friet

direkte til ham om det samme og straks fået hans ja, da han hørte, hvad det her drejede sig om: et offentligt »Dansk Samling«-møde til indtægt for en såkaldt »Hæftesfond«, d.v.s. en indsamling til fordel for historikeren, dr. Vilhelm la Cour og forfatteren Arne Sørensen, der ved dansk domstol, men under tysk pres var idømt hæftestraf for »landsskadelig virksomhed«, d.v.s. for gennem diverse offentliggjorte småskrifter uforfærdet at have »talt Roma midt imod« (at afsone i Vestre Fængsel og med pligt til selv at betale for »kost og logi«!).

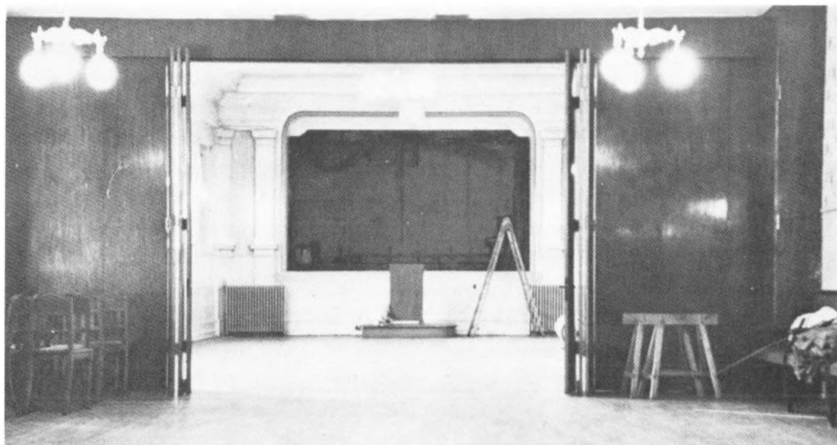
Resultatet af disse to sammenstødende omstændigheder blev, at Munk i svarskrivelse af 26. august til *mig* lovede at komme og tale i vores forening – hvis vi kunne »gå sammen med Ingeniør ??« (han havde åbenbart ikke fået fat i navnet dernelde i Arnborg), og derpå den følgende søndag (31. august) betonedet over for Rørbæk Madsen, som den dag gæstede Vedersø præstegård, at det planlagte møde i »Dansk Samling« måtte arrangeres sammen med foredragsforeningen i Struer.

Hvem denne »Ingeniør??« var, havde jeg straks en lille anelse om, og den bekræftedes også hurtigt, idet Rørbæk Madsen d. 1. september opsøgte mig og forelagde mig Kaj Munks ønske om et fællesarrangement af de to foreninger. Jeg var svært med på det, men måtte selvfølgelig stille mig noget forbeholden, da det jo var et spørgsmål, som jeg først måtte forelægge min bestyrelse (Jeg var *ikke* formand, som R. M. skriver i sin interessante afhandling »Modstandskamp på Struer-Egnen«, Hardsyssels Årbog 1983 s. 9, men – som sagt – *kun* sekretær). Ved bestyrelsesmødet viste det sig imidlertid til min store skuffelse, at et overvældende flertal (6 mod 1) gik imod tanken, enkelte endda særdeles kategorisk, og jeg havde så ikke andet at gøre end at give Rørbæk Madsen denne nedslående meddelelse.*

Heldigvis lykkedes det alligevel for den meget energiske ingeniør og hans lige så energiske svoger, unge bogtrykker *Børge Christensen* at bevæge Kaj Munk til at komme til Struer (på samme betingelse som over for mig anført: en bil), for han var nemlig blevet fyr og flamme af begejstring for denne her »Hæftesfond«-idé.

Dagen blev sat til 17. oktober. Og mødet blev uden al tvivl den største og rigeste oplevelse blandt mange, mange gode oplevelser, vi i disse »onde år« – takket være først og fremmest Dansk Samling, Dansk Ungdomssamvirke, Foreningen Norden og Musik- og Foredragsforeningen for Struer og Omegn – fik på Schous Hotel (senere – desværre – ret så banalt kaldt Grand Hotel) i den lange smalle teatersal, der siden blev til tæppelager, dog stadig let genkendeligt med scene og det hele, men *nu*, ak! er blevet så trist og komplet ugenkendeligt forvandlet til »Lavpris«-torvehal.

* R. M. gisner i ovennævnte afhandling, at »Sandfelds reaktion« måske kunne skyldes ønsket om ikke at gøre Struer Foredragsforening til garant for »Dansk Samling«s synspunkter, og det ville såmænd også have været meget rigtigt, dersom han blot i stedet for »Sandfelds« havde skrevet »bestyrelsens«. Men hans formodning om, at Kaj Munks forslag eller krav om foredragsforeningen som medarrangør kunne skyldes et ønske om at give mødet et neutralt skær, er derimod ikke rigtig – det lignede ham heller slet ikke at være så forsigtig. Det skyldtes simpelthen hans halve løfte til mig i skrivelse af 26. august – og så hans velforståelige håb om at kunne »slå to fluer med ét smæk«.

Teatersalen på Schous Hotel (Grand Hotel) set fra »selskabssalen« gennem de halvt åbnede foldedøre, fotograferet (Hans Thorsen) 1964, umiddelbart før håndværkerne gik i gang med at omdanne det hele til tæppebager (B. Schou). Talerstolen står på sin forhøjning dér, hvor den i almindelighed var placeret ved foredragsmøder. Men bin Kaj Munk-aften 17. oktober 1941 stod den (uden forhøjning) oppe på den temmelig højt beliggende scene lige foran rampen.

Aldrig har så mange mennesker været samlet til møde i Struer som da, og heller aldrig har vist en forsamling her så stærkt fornemmet, at der kan være sandhed i den gamle talemåde, at »ånd er magt«. Der var stuvede fuldt længe før kl. 8 i begge sale (de store skydedøre, som til daglig skilte den grønne selskabssal fra den røde teatersal, skubbet helt til side), og kl. 8 stod folk i stimer ude i forhallen bag de vidåbne salsdøre, hvor de så måtte blive stående, til de skulle hjem. Ja, de aller-sidst ankomne måtte endda klumpe sig sammen i det såkaldte »Klublokale« ovre i selve hotelbygningen hinsides gården. Men det var forudset, og Rørbæk Madsen havde også tænkt på dem og sørget for højtalerinstallation dér også. De fik altså for så vidt alt med, men gik rigtignok alligevel glip af noget meget væsentligt. Min kone og jeg var kommet en god stund *før* halv otte, så vi kunne gå helt frem til 1. række, hvor det i datidens Struer ellers ikke var god tone for andre end efternølere at anbringe sig.* Men vi bed hovedet af al skam og ænsede ikke de misbilligende blikke fra ægte Struerboer med indfødsret.

* De først ankomne tilhørere placerede sig altid *midt* i salen og de efterfølgende bag ved dem igen række efter række bagud, hvilket havde til følge, at en foredragsholder, når han besteg talerstolen, havde et bredt og dybt tomrum mellem sig og tilhørerne, et øde så uinspirerende og kontakthæmmende for ham, at han gerne følte sig nødt til med begge arme i favnende sving at vifte dem nærmere. Først reagerede ikke en sjæl, den ene ventede på, at den anden skulle begynde, og når så endelig en modig mand vovede sig frem, tog han uvægerlig plads på 2. eller helst 3. række, efterfølgerne ligeså og de mest træge omstigere bag dem igen. 1. række stod fremdeles tom og ventede på eventuelle efternølere.

Kaj Munks entré var der vist ikke ret mange der så, for vi sad allesammen med øjnene nede i Højskolesangbogen under afsyngelsen af Grundtvigs »Fæderneland! Ved den bølgende Strand« (»slagsangen« ved hver en sammenkomst i Dansk Samling – på den gamle slæbende Nutzhorn-melodi), og da vi efter det sidste af de mange vers så op, stod han allerede deroppe på scenen bag den høje rødbrune talerstol. Jeg fik næsten et chok ved at se ham igen så nært på efter næsten 14 års forløb: hvor så han dog gammel og furet, træt og hærget ud – trods sine kun 43 år. Og nu talte han, med de lange fingre krummede over pultens skråsider og uden noget øjeblik at se på forsamlingen, talte med øjnene heftet på pulten eller lidt frem over den og nedefter, meget langsomt og ligesom tøvende med små ophold mellem ordene, dæmpet, men distinkt – om *Vilhelm la Cour* og hans gode gerninger i dagens Danmark, sluttende således: »Det gælder at skaffe midler til hans virksomhed, (lille pause) så han hurtigst muligt (tempoet hastigt op) kan komme ind og sidde igen«. Stor munterhed i salen, men hans eget ansigt uforandret alvorligt. Så gjorde han en pause og sagde derefter overraskende (for vi havde vist allesammen ventet et aktuelt, stærkt og modigt nationalt vækkelsesforedrag), at nu ville han læse sit nyeste skuespil »Niels Ebbesen«.

Ja, tænkte jeg, *det* emne må det selvfølgelig i disse tider have ligget snublende nær for ham at behandle – aktualiserende. Og det viste sig da også meget hurtigt, at det faktisk var et drama om stemninger og tilstande i det besatte Danmark 1940-41 – med profetisk fremblik mod de følgende besættelsesårs stemninger og tilstande (dem han ikke selv skulle nå at opleve til bunds). Her blev det tydeligt sagt – tydeligere og tillige mere fængslende, end noget foredrag ville have kunnet det – til alle de gode og ærlige landsmænd, som endnu troede (eller håbede), at kampen mod fjenden i landet måtte føres med »åndens våben« alene, at der nu krævedes skrapere midler, at nu også »sværdet« måtte tale. Og sagt sådan, at det – i hvert fald i øjeblikket – greb hver eneste tilhører.

Jeg kan her give en tilhørers indtryk »frisk fra fad« (brev af 19. oktober 1941 fra min kone til hendes gamle forældre):

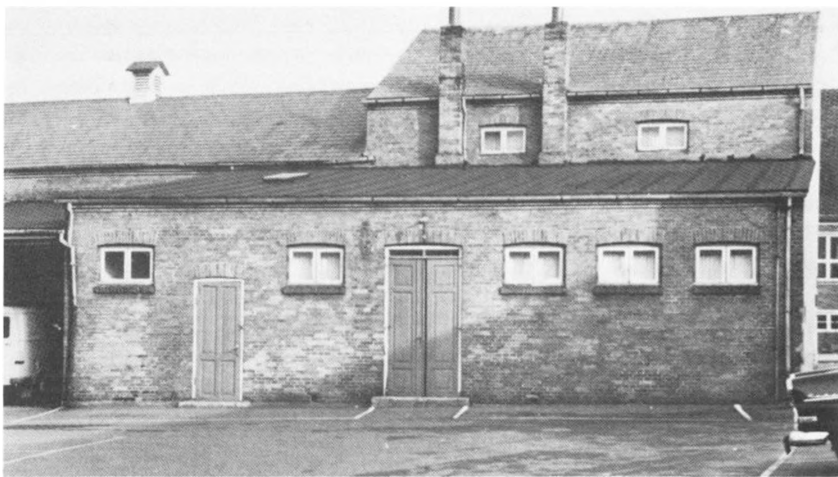
»Det var storartet – selv bortset fra tendensen, som man selvfølgelig ikke *kan* se bort fra, og som gjorde det *mægtigt*. Alle reaktioner over for den tyske besættelse (»dengang«!) var belyst – børnenes nysgerrige imponerthed af krigsmagten, pigebørnenes betagelse af heltene, den stejle, hadske holdning overfor besættelsesmagten, den rolige (*for* rolige) og afventende (»det går nok af sig selv«), den sledske og den bange. Niels Ebbesen er af dem, der afskyer krig og *kun* vil fredeligt arbejde. Han vil ikke have, at folkene skal gøre modstand, da grev Gert ankommer syg til hans gård, han flytter blot selv hen i et udflytterhus så længe. Først da hans folk bliver tvangsudskrevet til krigstjeneste for greven, bliver han revet ud af sin ro, befaler dem at blive hjemme og tager selv til Randers. Før drabet har han en kort samtale med grev Gert, der brovtende siger om sig selv, at han er *barmhjertigheden*, for han udrydder det, der ikke duer, og han er *freden*, thi først når én hersker og alle andre ad-

lyder stumt og blindt, kan der blive mulighed for fred, den, der sejrer, er den *retfærdige*. Ingen tvivl om, hvem der sigtes till! Desværre bliver det vel næppe udgivet».

Jo, det *blev* udgivet, beslåglagt omgående af politiet, men hovedparten af oplaget alligevel forinden af boghandlere sendt illegalt ud til kunder landet over. Vi modtog det fra vores gamle boghandel i Løvstræde, betalte det gladeligt og læste det – en *lille* smule mindre betagne nu, og da vi endelig i oktober 1945 så det fremført på Struer Teater (Gerda Christophersens selskab), kunne vi nok se, at det i dramatisk henseende var et af digterens svagere arbejder.

Men hin aften i 1941 virkede det *overmåde* stærkt, dæmpet og behersket, som det blev læst, helt uden dramatiske fagter og overeksponeret replikbehandling, så ægte, så ægte. *Da* bjergtog han forsamlingen med en næsten mystisk magt, som ingen, der oplevede det, nogensinde kan glemme i sit liv, holdt den fangen som inden for en tryllekreds. Jeg ser hans let rystende knyttede næve og hører hans svagt bævendende stemme under den fordrukne og liderlige pater Lorents' beretning om, hvordan han i kirken med selveste grev Gert som tilhører har vovet at udråbe alle Guds forbandelser over »den, der med løgn og blod ophøjer sig selv og forarger de små og gør sig selv til Gud«, og hvordan han bag altret på rystende ben, men stærk i ånden, lykkelig, ventede det værste:

»Jeg hørte hans skridt, han nøjedes ikke med at sende krigsfolk om efter mig, han kom selv, og jeg følte et smil om min mund. Så stod han der, satte sine

Indgangen fra den daværende hotelgård til scenen og skuespillergarderoberne (damernes lille til venstre og herrerens store til højre). Den lave bygning med scenegang, garderober og toiletter er nu forlængst borte; men resten af bygningen (opf. 1908) står endnu (som »Lavpris-Center«). Teatret som sådant blev nedlagt 1964, dømt aldeles udtidssvarende og fornærmeligt for moderne kunstnere. Men blot få år forinden havde det såmænd haft besøg af nogle af de største fra selveste Det kgl. Teater! (Fot. Hans Thorsen).

ulmende øjne på mig og sagde: »Han taler godt; det var opbyggeligt igen at høre sandheden have sit fulde mæle«. Og nikkede og gik«.

Ingen buldrende og fægtende råben op hos Gert, kun lavmælt og øjelurende selvglæde med let tilbagekastet hoved. Og Lorents under torturen med tomme-skruerne på: kun to tæt sammenknugede tommelfingre over to krumme og dirrende fingerbunder løftet en smule i vejret over læsepulten, ingen uarticuleret brølen af smerte, kun diskrete antydninger af umenneskelig lidelse, de mange »au«, »au – au« »au-au!-åh!« gengivet behersket, men med rig variering i styrke og tone og ligesom hendøende frem mod besvimelsen. Det var selvfølgelig rigtigt. Kaj Munk vidste så godt som nogen, at de voldsomheder og stormende lidenskaber, der gør sig på en scene, meget let vil falde ud i det groteske og parodiske, når de udslynges fra en talerstol.

Om der blev klappet, eller om det følte for upassende i så sublim en stund, husker jeg ikke. Jeg husker kun, at Munk, så snart han var færdig, øjeblikkelig forsvandt sporløst mellem to kulisser. Man sagde, at hyrebilen havde holdt klar til ufortøvet start lige uden for indgangsdøren til scenegangen dér i den mørkeste og mest ubefærdede ende af hotelgården. Hans skyhed for mennesker i masseansamling, skræk og afsky for al nysgerrig begloen var velkendt. Mange anså det rent ud for at være krukkeri eller et velberegnet dulgt reklametrick; men det var skam ægte nok, det foreligger der tilstrækkeligt af fuldt pålidelige vidnesbyrd om.

Et år svandt hen under megen ængstelse og bekymring for, hvad alt det her skulle ende med af gru og rædsel og fremtidigt slaveri under et sejrende »herrefolk« i Hitlers proklamerede »Neu-ropa«, men dog også med et svagt spirende og ikke ganske ubegrundet håb om, at det til syvende og sidst kunne gå helt anderledes, end fanden prædikede. Så kom der igen en anledning til at høre Kaj Munk, og det gik således til:

Den prægtige lærer *H. C. Pedersen*, Sir, mangeårig dygtig og inciterende leder af et blandet kor kaldt »Holstebro-Struer Koret« – eller hellere lige ud »Lærer Pedersens Kor«, var af en komité til afholdelse af et nationalt møde på Hotel Schaumburg i Holstebro 2. december 1942 blevet opfordret til at give en korkoncert med ældre og nyere danske sange til »indramning« af en Kaj Munk-tale, og det havde selvfølgelig hverken han eller koret haft noget at indvende imod. Jeg tror forresten nok, at det var lærer Pedersen selv, der formåede at skaffe den nu *meget* travlt optagne og vanskeligt tilgængelige Vedersøpræst til veje. Han var nemlig en af Munks gode gamle jagtkammerater (bekendtskabet gjort – så vidt jeg da har forstået – hos mejeribestyrer Rasmussen i Sir, hvis hustru var en søster til Munks gode ven og gamle regensammerat pastor Herluf Aagaard i Torsted).

Den med glæde og spænding imødesete aften kom, og atter en gang viste Kaj Munk sig som overraskelsernes mand. Dér sad vi alle og ventede, at han ville sige slemme ting om tyskerne, sådan som man jo hørte, han gjorde det for tiden rundt om. Men han har nok haft færten af, at den slags forventninger lå i luften, for han gav sig til at tale om noget helt andet – om noget så rasende uaktuelt som *I. C. Christensen!*

Hvorfor tale om »I. C.«, begyndte han, nu så længe efter hans død, »et navn i historiebogen, som børn skal lære udenad, et minde hos enkelte gamle politikere, der lige lever endnu, mens ungdommen i landet næppe er klar over, om han var seminarieforsøger eller auktionholder«. Jo, fordi han nemlig af karakter og personlighed var sådan, at »vi ikke nok kan minde hinanden om idag, at også den slags mænd har Danmark fostret« (altså alligevel ikke slet så uaktuelt som først antaget). »Gudsfrygt, ubestikkelig, frygtløshed, ro, redelighed, nøjsomhed, gudsfrygt igen var nogle af de stolte navne, som stod på den sokkel, der bar hans kæmpeskikkelse«. ¹³⁾

Nu ville han fortælle nogle personlige minder om manden, og så fortalte han, som jo kun *han* kunne det. Hvor var det dog forunderligt med den Kaj Munk! Altid så fængslende, altid så opmærksomhedsfangende, lige meget hvad han så talte eller skrev om, lige meget om det gjaldt »Dovne Præster« eller »Forårets Fugle«, hans søsygekvaler på Englandsbåden eller hans farvel til en trofast lille gravhund.

Vi sad med koret oppe på scenen, min kone og jeg (hun som medlem af sopran-gruppen og jeg som medlem af tenor-gruppen) og havde nede foran os en rygvendt taler og hundreder af ansigtsfacader, ansigter med udtryk af spændt lytten og frydefuld oplevelse; de så ud, disse glade lyttere, som om de aldrig nogensinde i deres liv havde hørt noget *så* spændende!

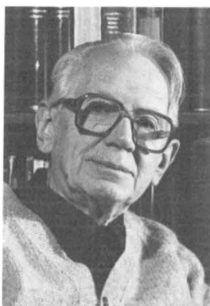
Til slut læste han op af sin da lige nyudkomne erindringsbog »Foråret så sagte kommer«. Ja – man morede sig jo i *de* dage lidt over, at en kun 44-årig mand havde givet sig til at skrive erindringer, det kunne han vente med, til han blev 70, syntes man. Men meget snart skulle man blive fyldt af taknemlighed over, at han havde givet sig stunder til *også* at skænke sin samtid og eftertid denne smukke bog, fyldt af lysende ånd, smittende humor og ubændig fortælleglæde. Han læste det yderst originale, ægte Kaj Munkske indledningskapitel om hans allerførste erindring fra »mors mave« – nej længere tilbage endnu: i »fars tanke«, og om hvordan han utålmodigt måtte skynde på dem under frieriet: »Far gik i stå, og mor blev ildrød i kinderne. Og der stod de. Så kys dog hinanden for Pokker, råbte jeg (stormende munterhed i forsamlingen). Det gav et stød i mor, og far gjorde et spring frem, og glasene dansede på køkkenbordet«.

Jeg ser atter her for mig forsamlingens strålende ansigter lysende af fryd og begejstring og ser (bagfra) hans små energiske hovednik og raske kropsvridninger og hører hans lystige, veloplagede stemme med dens morsomt varierede rappe betoninger.

Det blev min sidste oplevelse af denne uforglemmelige personlighed. Det ufatte-ligt grusomme, som hændte godt et års tid efter, skal jeg ikke her nærmere berøre, det er der talt og skrevet nok om af andre. Kun vil jeg sige, at jeg blev rystet i min sjæls inderste som aldrig nogensinde før eller siden, og at det, der gennem flere døgn i min oprevne sindstilstand om dagen næsten uafsladelig beskæftigede mine tanker og om natten foresvævede mine urolige, på én gang forvirrede og halvt bevidste drømmesyner, var: den myrdedes hustru og hans fem mindreårige børn.

NOTER

- 1) K. M. »Foråret så sagte kommer« (1942) 141, 172.
- 2) Niels Nøjgaard: Kaj Munk, Levnedsløb og Personlighed (1958) 68.
- 3) »Foråret --« 195.
- 4) Kaj Munk Mindeudgave. Prædikener (1948) 21.
N. Nøjgaard anf. skr. 52.
- 5) »Foråret --« 269.
- 6) Oscar Geismar: Om Mennesket Kaj Munk (1945) 56.
Kaj Munk: Himmel og Jord (1938) 223.
- 7) cit. Harald Mogensen: Kaj Munk på Teatret (1953) 30.
A. Drewsen Christensen: Kaj Munk på Tomandshånd (1947) 32.
- 8) jvf. samme 69, 77, 84-86.
- 9) O. Geismar anf. skr. 37-38, jvf. Himmel og Jord 222.
- 10) Michael Neiiendam: Stjernelys og Rampeskær (1941) 60.
- 11) Kaj Munk: Med Sol og megen Glæde (1942) 195.
- 12) Kaj Munk: Ansigter (1947) 129.
13. Samme 79, 80.

Gunnar Sandfeld
Pens. lektor
Historiker
Hjermvej 39
7600 Struer
Født 1908 i København

Ulrik Plesners bygninger i Midt- og Vestjylland

Af Nina Dahlmann Olsen

Ulrik Plesners kendteste bygninger ligger i København og i Skagen. Men også i Midt- og Vestjylland har han opført et større antal bygninger, særlig i årene før 1914.

Plesner stammede selv fra Ringkøbingegnen, idet han blev født i Vedersø præstegård i 1861.¹⁾

Ulrik Plesner. Foto: Det kgl. Bibliotek.

Hans første bygning i Ringkøbing er det nuværende dommerkontor på Kongevejen 10. Bygningen var oprindeligt bygget i 1905 som borgmesterbolig med kontorer til John Finsen, der fungerede som byfoged, byskriver og borgmester i årene 1903-14.²⁾ Han var i slægt med Ulrik Plesner, og dette har sikkert haft betydning ved valget af arkitekt.³⁾

Bygningen er inspireret af egnens karakteristiske byggeskik, sandsynligvis kan man pege på Søren Harpøths gamle købmandsgård i Østergade i Ringkøbing som direkte forbillede.⁴⁾

Bygningen er opført i røde håndstrøgne facadesten og helbrændte flamsten, rødt halvvalmtag og kraftige hvidtede gesimser med hulkehl og optrukne fuger. Der er en etage med udnyttet tagetage og en lav pavillonudbygning i ret vinkel.⁵⁾

Hovedbygningen er i 1966-67 blevet udvidet mod øst.⁶⁾ Den har derved desværre mistet en skorsten og sin karakteristiske gavl, og døren, der oprindeligt sad i gavlen, er nu flyttet om i langsiden mod vejen.⁷⁾

Der findes et brev fra Plesner til John Finsen, der fortæller hvordan han ønskede, at gesimsen og fugningen skulle være: »Hermed følger Detailtegning af Gesimsen med tilhørende »Hulkehl« sidstnævnte kan om det passer bedre gøres indtil $\frac{1}{4}$ Tomme lavere. Den udv. Gesims skal jo hvidtes enten det står i Beskrivelsen eller ej men derfor kan den godt fuges først. Fugerne maa ikke være skaarne men staa med Stenen og være temmelig ru. Den ru Flade fremkommer vist bedst ved at der

Dommerkontoret på Kongevejen var Ulrik Plesners første bygning i Ringkøbing. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

er blandet temmelig mange smaa Sten i Fugekalken. Jeg vil ogsaa gjerne have blandet Okker i Fugekalken.«⁸⁾

Plesners omhu med murværket afspejler, at han en tid ogsaa har været i murerlære.

I et andet brev fra Plesner til John Finsen kan man læse om indretningen af huset, der står bl.a.: »Tegningerne ere saa vidt fremskredne at jeg ikke nu synes det er heldigt at gjøre store Forandringer.«⁹⁾

Blandt brevene ligger der en skitse til stueetagens plan med angivelse af værelsernes brug, den er hverken signeret eller dateret. Stueplanen viser, at hovedbygningen er rektangulær og indeholder tre kontorer med indgang fra en dør i østsiden. Der er ogsaa beboelse, dvs. dagligstue og spisestue mod syd og en forstue mod nord. Pavillonudbygningen indeholder køkken, spisekammer, vaskerum, pigeværelse og bad.

Efter vinduernes placering at dømme må det antages, at planen har svaret til den oprindelige indretning. Af de tidligere interiører er der stadig bevaret en kakkelovn i det nuværende kassererkontor. Mod syd ligger en have, hvortil der findes en plan tegnet af E. Erstad Jørgensen.¹⁰⁾

Muren foran pavillonudbygningen må ogsaa fremhæves, den har piller med hvidtede afslutninger i form af trappepyramider. Plesner har senere ogsaa tegnet lignende mure til andre bygninger i Ringkøbing og til nogle af stationsbygningerne.

Aldersdomshjemmet Aldersvile i Ringkøbing er en rød bygning i murstensgotik med to tvillingetrappegavle. Foto: Nina Dablmann Olsen.

Det må kaldes en bedrift, at Plesner med denne bygning vendte tilbage til den lokale byggeskik og skabte en moderne udgave.

I 1906 forestod Plesner en om- og tilbygning til Højskoleforeningens bygning kaldet Højskolehjemmet, nu kaldet Højskolehotellet i Algade 13 i Ringkøbing.¹¹⁾ I en artikel af Jens Aarup Jensen er den identificeret ved et fotografi, som viser, at den idag er en del af et større kompleks.¹²⁾ Bygningen ligger vinkelret på vejen og er karakteristisk ved, at 1. salsetagen og tagetagen er udkræget på samme måde. De store murflader i blankmur virker funktionelle og enkle.

En lignende forenklet byggestil ses f.eks. i Plesners forsøgshuse på Mariendalsvej 62-64 på Frederiksberg fra 1905.

I 1906 opførte Plesner også en rød- og hvidmalet magasinbygning af træ på havnepladsen.¹³⁾ Det er en rektangulær bygning med saddeltag og et kvadratisk udsigtstårn med hvidmalet balkon mod havnebassinet. Omkring vinduer og døre er der dekorative hvidmalede træindfatninger. Det er nærliggende at tænke på Th. Bindesbølls pakhuse på havnen i Skagen fra 1905-07 i denne forbindelse. Men i sammenligning hermed virker magasinbygningen beskedent og har nok snarere slægtskab med Plesners egen havnebygning på Skagen, som har en lignende placering, og som blev opført i 1905.

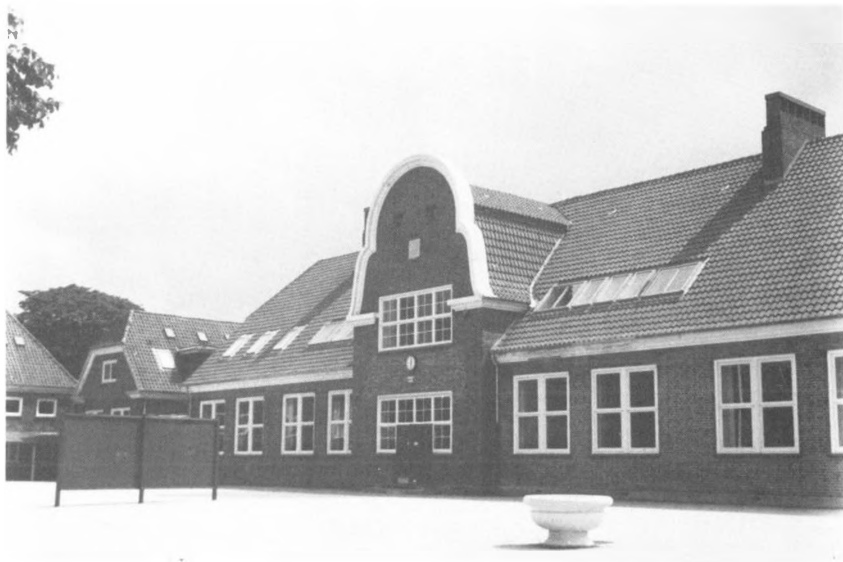
En af Plesners smukkeste bygninger i Ringkøbing er alderdomshjemmet Aldershvilø på Kongevejen 55, hvis navn stammer fra en nedbrændt landejendom, som tidligere lå der.¹⁴⁾ Bygningen er opført i 1907 og er senere blevet udvidet og har derved mistet sin østgavl og klare afgrænsning. Men ældre fotografier kan give et indtryk af, hvordan den i sin helhed har set ud.¹⁵⁾

Det, der står tilbage, er dog velbevaret. Det er en rød bygning i murstensgotik med to tvillingetrappegavle i midten af sydsiden over en risalit, desuden er der også en trappegavl over muren til venstre herfor. Trappegavlene har alle ligesom vestgavlen hvidtede blændinger. Over vinduerne er der hvidtede spejl. Men der er også hvide tandsnitgesimser og nogle helt specielle dobbeltspiralornamenter i et par af gavlene, som giver et plesnersk særpræg. I vestgavlen er der to dobbeltspiraller, men de har ikke så fin en nedre afslutning som spiralen på gavlen til venstre i sydsiden.

Bygningen slutter sig i stil til et par andre, han har opført. Det er post- og telegrafbygningen på Torvet i Esbjerg fra 1908,¹⁶⁾ og Den Johnsonske Stiftelse i Østervoldgade 2 i Fredericia fra 1910.¹⁷⁾

Borgerskolen i Skolevænget i Ringkøbing var et større byggeri, som Plesner udførte i samarbejde med Aage Langeland-Mathiesen. 1. etape blev opført i 1911 og var anlagt efter pavillonsystemet, som dengang var noget nyt.¹⁸⁾ Den blev udvidet i 1920, og senere kom andre bygninger til.¹⁹⁾

Idag er det vanskeligt at forestille sig, hvordan skolen oprindeligt har set ud, da der er sket ændringer, og vinduerne er skiftet ud.²⁰⁾ I begyndelsen bestod skolen af den nuværende venstre halvdel af hovedbygningen til og med indgangen med den høje blødt svungne knækkede gavl, og af gymnastikhuset, som flankerede den på

Borgereskolen i Ringkøbing med den høje blødt svungne knækkede gavl over indgangen. Det ses, at bygningen har været underkastet betydelige ændringer siden opførelsen i 1911. Foto: Nina Dablmann Olsen.

venstre side. Senere er hovedbygningen blevet symmetrisk og har nu to forbindelsesforstuer, som oprindeligt havde knækkede gavle og viftevinduer, og ude til siderne er der en klassebygning med halvvalmtag.

Gavlen over hovedindgangen minder om den, der også ses på Plesner og Langeland-Mathiesens bygning, der oprindeligt rummede Kvindelig Læseforening og idag det Berlingske hus på Gl. Mønt nr. 1 i København, som blev opført i 1910.²¹⁾

Hovedindgangens vinduer omkring døren er nu helt ændrede og passer ikke mere til den runde bue. Gymnastikhuset har også fået ændret vinduerne. Men der er et slægtskab mellem hovedbygningen og gymnastikhuset, da de har samme type hvidtede gesimser med hulkehl.

Plesner var meget interesseret i skolebyggeri. I 1905 havde han opført en skole i arbejderbyen ved Rørdal cementfabrik nær Ålborg.²²⁾ Denne skole er to etager høj og er bygget i forlængelse med to lærerboliger.

Plesner var også med i Akademisk Arkitektforenings udvalg for et bedre byggesæt på landet, som i 1908 henvendte sig til Kultusministeriet for at få støtte til en publikation med forslag til skolebygninger.²³⁾ Den udkom i 1913 med titlen »Tegninger til Skolebygninger og Gymnastikhuse paa Landet«, hvori der var tegninger af Martin Nyrup, Magdahl Nielsen, K. Varming og Vald. Schmidt.²⁴⁾

Vilh. Lorenzen skrev i indledningen: »Skolebygningen – med Gymnastikhus – (må) først og fremmest være en dansk Bygning. Den maa slutte sig nogenlunde til

Priorgården i Vestergade 2, Ringkøbing, et typisk Plesner-bus. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

den gode hævdvundne Byggemaade der maa findes i vedkommende Egn, eventuelt i Tilknøytning til en Tradition indenfor Skolearkitekturen selv. Man kunde i al Fald tænke sig, at Skolebygningerne vilde falde i noget forskellige Typer efter Landsdelene. Først og fremmest skal det dog være en Bygning hvor Børn færdes. Det fælles anselige og hjemlige skulle derfor ikklædes en venlig og festlig Form«. Det må siges, at Plesners skole opfylder de nævnte krav.

I 1913 opførte Plesner en bygning, som kaldes Priorgården i Vestergade 2 i Ringkøbing. Den var oprindelig beregnet til beboelse og lager til Niels Birkedal, som solgte Morsø støbegods.²⁵⁾ Nu bruges den til andet formål.

Bygningen ligger lige ved siden af kirken, og Plesner har taget dette i betragtning ved opførelsen. I et brev til John Finsen dateret d. 11. november 1910 skriver han: »Jeg sender hermed Forslag til Bebyggelse af Grundene Matr. No. 158a og 159 af Ringkøbing By. Jeg troer Bygningen vil svare til den Opgave der er stillet mig – at pynte paa Torvet og dog harmonere med Kirken. – Af sidst nævnte Grund er Bygningen tænkt opført af Munkesten. Den er placeret som jeg formener det bedst med Hensyn til Torvet og Passagen til Kirken.«²⁶⁾

Oprindelig var der tre store udstillingsvinduer i udbygningen ud for stueetagen, idag er der indsat en dør i midten. Ovenpå udbygningen er der en balkon, som har en brystning med halvrunde murstensornamenter, som ender i spiraler. Pillerne,

Priorgården er måske den mest »bindesbøllske« af Ulrik Plesners bygninger i Ringkøbing. Thorvald Bindsbøll har tegnet ornamenter til andre af Plesners bygninger. Foto: Nina Dablmann Olsen.

som bærer balkonen, har røde formstens kapitæler, som danner et smukt slyngornament.

Bygningen er typisk for Plesner, det er måske også den mest »Bindsbøllske«, han har opført i Ringkøbing. Thorvald Bindsbøll havde tidligere tegnet ornamenter til andre af Plesners bygninger, f.eks. den på Gl. Torv 8 i København.²⁷⁾

Ved et nærmere studium afslører bygningen nogle særheder, som er kendetegnende for flere af Plesners bygninger. Alle fire facader er forskellige, og kun to af dem er regelmæssige, dvs. har vinduerne placeret, så det virker harmonisk set udefra. De to andre facader har vinduer i mange forskellige størrelser anbragt tilfældigt, hvor planen har krævet det. Det er, som om det ikke er lykkedes for Plesner at få bygningen til at blive en helhed.

Et typisk eksempel herpå er også den tidligere studenterforeningsbygning ved Rådhuspladsen i København. Her har den ene sidefacade en række vinduer og et på skrå, som giver lys ind til en trappe. Det virker næsten for funktionsbestemt i forhold til al borgromantikken.

Sparekassens bygning i Ringkøbing med udbygninger, som minder om middelalderlige herregårdes »bemmeligheder«. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

Plesners kendteste bygning i Ringkøbing ligger i Østergade 9. Her havde Sparekassen for Ringkjøbing og Omegn tidligere til huse, oprindeligt var der også direktørbolig på 1. sal.

I sparekassens festskrift, som blev udgivet i anledning af 100 års jubilæet i 1944, kan man læse, at bestyrelsen d. 18. august 1911 vedtog at bygge syd for den ejendom, som ejedes af kasserer I. P. Harpøth. Kort efter i oktober blev der rettet henvendelse til arkitekterne Møller og Plesner i København med anmodning om at udarbejde tegning og overslag til opførelse af en ny bygning. Da de to tegninger forelå, antog man Plesners, og i foråret 1912 gik man igang.²⁸⁾

I Helge Finsens bog om Plesner er der et fotografi af facaden set i flugt med nabohuset, den ældre købmandsgård bygget af Søren Harpøth.²⁹⁾ Det er nok ikke tilfældigt, for det er denne bygnings motiv med halvvalmgavl i midten, som er forbillede for overetagen på Plesners bygning.³⁰⁾

Men de to bygninger har også forbindelse med hinanden på en anden måde, fordi Sparekassen, som var grundlagt i 1844, havde til huse i nr. 11 i årene 1876 til 1913.³¹⁾

Bygningen er opført i to etager i røde håndstrøgne mursten og helbrændte sten, som svarer til nabobygningens, den har halvvalmtag og kraftige hvide gesimser med hulkehl og tandsnit. Stilen er en blanding af lokale træk og lån fra barok og middelalder.

I tagetagen er der kviste med en dekorativ form for segmentfrontoner i gråmalet træ, der ender i spiraler.

I 1. etage er midtpartiet flankeret af to balkoner med balustre. Tilsvarende balkoner findes f.eks. også på Plesners villæer i København. Stueetagen har store vin-

Den ene af de to balkoner med balustre, der flankerer midterpartiet af Sparekasse-bygningen. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

duer, som under den ene balkon og i midterpartiet er adskilt af kæmpekonsoller i mursten, der giver en stærk skulpturel virkning. Under den anden balkon er der et indgangsparti, som er ændret i forhold til det oprindelige.³²⁾

De to kortsider er forskellige og har udbygninger, som minder om de middelalderagtige herregårdes »hemmeligheder«. Over nogle af vinduerne er der stik, som afsluttes af formsten, som også ses andre steder i Plesners byggeri. Bagsiden er ligesom Priorgårdens ikke beregnet til at blive set.

Den 1. april 1913 tog man den nye bygning i brug. Den kostede 83.000 kr. »men der var heller ikke blevet sparet«. I festskriftet står der videre: »Selvom Sparekassens Virksomhed forøges i ret væsentlig Grad er Pladsforholdene saa rummelige at Bygningen sikkert vil være anvendelig til sit Formaal Aarhundredet ud, ja vel endnu længere.«³³⁾ Denne spådom kom ikke til at holde stik. Bygningen bruges nu til andet formål, og Sparekassen er i 1972 flyttet hen på hjørnet af torvet og er en afdeling af SDS.

Det kan tilføjes, at der i SDS findes et sparekassemuseum i et rum, som gemmer interiører og inventar fra den gamle bygning i Østergade.³⁴⁾ Der er både gamle panelvægge, et ur, stole og protokoller osv., så det virker meget livagtigt.³⁵⁾

PLESNERS STATIONSBYGNINGER

I sin artikel om Ulrik Plesner og Ringkjøbings huse nævner Jens Aarup Jensen et hidtil ukendt arbejde af Plesner.³⁶⁾ Det drejer sig om en bebyggelsesplan til den gamle markedsplads, dvs. trekantområdet, der ligger til højre foran jernbanestatio-

nen, der findes to udkast.³⁷⁾ Den eneste bygning, der blev opført efter planerne, var driftsbestyrerboligen for Nørre Omme banen, senere kaldet Ringkjøbing-Ørnhøj banen. På den ene plan er der indtegnet et rådhus med arrestbygning på hjørnet af det nuværende I. C. Christensens Allé og Holstebrovej. Kun husenes omrids er angivet, der er ingen facadeskitser.

Der findes et brev fra Plesner til John Finsen, hvor han bl.a. skriver: »For at opnaa den ønskede høje Pris paa Grundene har jeg ment det heldigt at faa saa mange frie Bygningshjørner som muligt, da Ejendommene derved bedre kan anvendes til Butiksbrug. Med Hensyn til det Hjørne hvorpaa Driftsbestyrerboligen for N. Ommebanen er projekteret, vil jeg bemærke at hvis Vinkelen gjøres mere spids, vil Grunden ikke egne sig til nævnte Brug. Paa den sydlige Hjørnegrund (— —) kan eventuelt opføres et nyt Raadhus, hvor Arresterne faar den af Fængselsvæsenet forlangte Beliggenhed mod syd«.

Det kunne have været interessant, hvis Plesner havde fået lov til at præge en hel bydel i Ringkjøbing.

Den tidligere driftsbestyrerbolig på I. C. Christensens Allé og hjørnet af Nørredige er et hovedværk blandt Plesners bygninger i Ringkjøbing. Den er opført i 1911, nu bruges den til andet formål. Bygningen er velbevaret og er forbilledligt indpasset på den svære hjørnegrund.³⁸⁾ Hjørnet er markeret i tagetagen med tre tagrygge med halvvalm, hvoraf de to yderste hører til siderne langs vejen, og den i midten er på en smal fløj, som har indgangsparti på bagsiden. Mod hjørnet er der

Den tidligere driftsbestyrerbolig er af Ulrik Plesner forbilledligt indpasset på den svære hjørnegrund. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

en udbygning i stueetagen, som øverst har en balkon. Den plan, bygningen er opført efter, kaldes en Butterflyplan, og denne type ses f.eks. også i E. L. Lutyens landsted Papillon Hall, hvor denne udformning forekommer i østfacaden.³⁹⁾

Plesner var på en studietur til England i 1902, og han har hentet megen inspiration der.⁴⁰⁾

Et andet engelsk træk er sprossevinduerne med små kvadratiske ruder. Men Plesner anvendte også træk fra den lokale byggeskik. Det ses i de røde mursten, halvvalmen og de kraftige hvidtede gesimser med tandsnit. Over vinduerne er der stik afgrænset af formsten, som kendes fra mange af hans bygninger. Havemuren med trappepyramiderne over pillerne er også et velkendt træk.

Remisen til lokomotiverne fra Ringkjøbing-Ørnholm banen, som ligger et kort stykke fra, har en lignende tagudformning som driftsbestyrerboligen. Men her er der kun to halvvalme, som mødes ved siden af hinanden. Desværre er facaden blevet spoleret p.g.a. ændringer. Men slægtskabet mellem tagene er påfaldende.

De første stationer, Plesner byggede, var i 1909-11 til strækningen, der oprindeligt blev kaldt Ringkjøbing-Nr. Omme jernbane.⁴¹⁾ Den havde endestation i Ørnholm og skiftede senere navn til Ringkjøbing-Ørnholm Jernbane.

Denne bane blev forlænget til Holstebro i årene 1922-25. Stationerne på de to strækninger er forskellige.⁴²⁾

Plesner byggede desuden også stationer til Viborg-Faarup banen, der var en del af strækningen til Mariager, som åbnede i 1927. Alle disse jernbanestrækninger er nu nedlagte. Skagensbanen, som også har stationer af Plesner, er stadig i brug.

Allerede omkring 1906-07 blev der fremsat ønske om at få en statsbane i nord-østgående retning fra Skjern til Skive over Videbæk, Nørre Omme og Aulum med en sidebane fra Nørre Omme til Ringkøbing.⁴³⁾ Et lovforslag herom blev fremsat i 1907, men kun strækningen fra Skjern til Videbæk blev godkendt, dog begyndte arbejdet på den først i 1918.⁴⁴⁾

Forslaget om sidebanen blev overført til privatbanerne og var med i den store jernbanelov af 27. maj 1908. Samme år blev linien udstykket, og i september 1909 påbegyndtes anlægsarbejdet.⁴⁵⁾ Det var hårdt fysisk arbejde, der blev udført af de såkaldte børster, og der kan fortælles flere historier herom.⁴⁶⁾

Den 10. april 1911 blev driftsbestyrer S. M. Sørensen ansat, og indvielsen fandt sted d. 14. november 1911.

Strækningen omfattede både trinbræt og stationer. Fra Ringkøbing er navnene på stationerne følgende: No, Lervang (v. Ølstrup bygrænse), Spjald, Muldbjerg, Grønbjerg og til sidst Ørnholm, som nu er nedrevet. Stationerne har i hovedtræk samme udformning, men der forekommer variationer. De består af en rektangulær hovedbygning med beboelse, kontor og ventesal og en søjlegang med to doriske søjler af træ, som fører hen til et kvadratisk nødtørftshus med pyramideformet tag. På den anden side bag søjlegangen er der et lille gårdanlæg. Desuden hører der et fritliggende varehus til, det er bevaret flere steder.

Stationerne på denne strækning er de smukkeste, som Plesner har tegnet mht.

No station er i dag en velbevaret Plesner-bygning. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

udformning og detaljerigdom. Søjlerne virker fremmede i det danske landskab, men Plesner har måske hentet inspiration til dem i Anton Rosens indgangsbygning til landsudstillingen i Århus i 1909, hvor der også var en dorisk søjle.⁴⁷⁾

Bortset fra søjlerne slutter bygningen sig til den lokale byggeskik med røde mursten og halvvalmtag og kraftige hvide gesimsers med tandsnit. Plesner har ofte anvendt pyramideformede tage, det er der f.eks. også på et trappetårn på Roskilde højskole.

I et brev til John Finsen skriver Plesner, at han ønsker, at Kr. Jensen bliver ansat som konduktør, da det er ham, der har udført tegningerne på Plesners kontor.⁴⁸⁾

Der findes en bygningsbeskrivelse vedrørende stationsbygningerne, og heraf fremgår det, at Plesner var meget omhyggelig med murværket.⁴⁹⁾ Vedrørende murstenene står der: »De udvendige Murflader udføres af hel brændte røde Facadesten, hvoraf først maa fremlægges en Prøve som Bygningsstyrelsen kan antage. I Facaden maa hist og her indmures mørkbrændte Sten saa der derved kan opstaa Spil i Murfladerne«. Om fugningen kan læses: »Der fuges med en fed Mørtel og gammel vellæsket Kalk med meget grovt Grus. Fugerne stryges af med en Træpind. I Mørtelen blandes noget gul Farve«. Desuden står der: »Alle Saalbænke lægges af brune glasserede Saalbænksten med Vandnæse«. Om stik og formsten lyder det: »Om alle Vinduerne og de Døre som ikke er 4 Alen høje anbringes en Formsten der vandskures og hvidtes. Paa alle Stationer anbringes omkring Stikket over Vinduerne mod Perronerne de paa Detailtegningen viste Formsten«.

Den velbevarede stationsbygning i Spjald med hvidmalede søjler. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

Der er stor kontrast mellem Plesners privatbanestationer og de »officielle« stationer, som DSB lod bygge af N. P. C. Holsøe.⁵⁰⁾ Det ses f.eks. ved at sammenligne dem med Ringkøbing station fra 1875, som er opført i rundbuestil med lån fra norditaliensk teglstensarkitektur.

No station ligger på Gl. Stationsvej og er velbevaret.⁵¹⁾ Både den og den tidligere Ørnhøj station adskiller sig fra de andre ved at ligge med gavlen mod den tidligere perronside. Gavlen har kraftige hvide gesimser med tandsnit, og i stueetagen er der stik over vinduerne, som er afgrænset af formsten, der i midten danner en bue.

Lervang station ligger på Flytkjærvej 5 ved bygrænsen til Ølstrup. Den er blevet ombygget, og kun vestgavlen og langsiden mod den tidligere perron giver indtryk af, hvordan den har set ud.⁵²⁾ Søjlegangen er væk, og vinduerne er blevet skiftet ud. Over vinduerne i stueetagen er der stik med formsten, som bliver brudt i midten. Fra stationen udgik der store mergeltransporter.⁵³⁾

Spjald station ligger på Stations Allé og er velbevaret og har hvidmalede søjler. Bag søjlerne er der opsat en grønmalet trævæg med en dør og to store hvidmalede sprossevinduer. I den kvadratiske bygning er der indsat en grønmalet trævæg med fire små hvidmalede sprossevinduer. Hovedbygningen har en fløj bagtil og en gårdmur med trappepyramider over pillerne.

Mulbjerg er den mest velbevarede af Plesners stationsbygninger. Søjlerne har rødmaledede sokler, og i arkitraven mellem dem sidder det gamle hvide stationskilt af træ med rødmaledede bogstaver. Vinduerne i langsiden mod den tidligere perron

Muldbjerg er den mest velbevarede af Ulrik Plesners stationsbygninger. De hvide søjler har rødmaalede søkler. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

Vinduerne i langsiden af Muldbjerg station har stik med formsten, som bliver brudt i midten. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

har stik, som minder om dem på Lervang station. Hovedbygningen har en fløj bygget ud bagtil, og der er en gårdmur med trappepyramider over pillerne. Lige ved siden af ligger varehuset med en pragtfuld hvidtet gesims, som også er velbevaret.

Grønbjerg station ligger på hjørnet af Grønnegade og Skolevænget og er nu posthus. Den er blevet ombygget og har mistet sine søjler og fået nyt rødt eternittag, hvad der skæmmer den meget.⁵⁴⁾ Hovedbygningen har en udbygning bagtil, og der er også et lille gårdanlæg. Ved siden af ligger et varehus, som også er ændret. Det har fået sort eternittag, og kun gesimsen minder om tilhørsforholdet til stationen.

Ørnhøj station er nedrevet pga. en vejudvidelse i 1972⁵⁵⁾ På ældre fotografier ses det, at den havde lighedspunkter med No station. Der hørte også et varehus til.⁵⁶⁾

Der blev fremsat ønsker om at forlænge banen. Efter forskellige forslag kom strækningen fra Ørnhøj til Holstebro til sidst med i Jernbaneloven d. 20. marts 1918.⁵⁷⁾ Eneretsbevillingen blev givet i 1920, og arbejdet påbegyndtes i 1922, men den blev først indviet d. 28. august 1925.

Vind station er et trefløjet anlæg med en lukket gård på bagsiden. I gårdanlægget er der en dør og et halvrundt vindue i det ene hjørne. Foto: Nina Dablmann Olsen.

På et fotografi kan man se de mange honoratiore, som var mødt op på Ørnhøj station for at indvie banen.⁵⁸⁾ Heriblandt var Plesner og I. C. Christensen.

Strækningen omfattede både stationer og trinbræt. Stationerne fra Ørnhøj var følgende: Vind, Sørvad, Vennevold (trinbræt), Nr. Felding og Holstebro sydbanegård.

De stationer, Plesner tegnede hertil, adskiller sig på flere måder fra dem på den tidligere strækning. De har en enklere udformning, hvor de røde mure og de store røde tagflader enten i hel eller halvvalm dominerer. Der er ingen søjler, og gesimserne er smalle. Vinduerne har rektangulære ruder. De små lukkede gårdanlæg er dog bibeholdt. To af stationerne er individuelt udformede. Det gælder for Vennevold og Holstebro sydbanegård.

Vind station ligger på Tyttebærvej. Den er velbevaret, men har fået vinduernes træværk malet brunt istedet for hvidt.⁵⁹⁾ Det er et trefløjet anlæg med en lukket gård på bagsiden og et åbent indhak med halvtag mod den tidligere perron.⁶⁰⁾ Der er halvvalmtag over beboelsesbygningen og helvalm over resten. I gårdanlægget er der en dør og et halvrundt vindue i det ene hjørne, som gesimsen fortsætter hen over. Beboelsesbygningen har fået udbygget et ekstra lille tag på gavlen til højre for gårdanlægget. Det passer til halvvalmen, men flugter også med sidebygningens gesims. Dette lille tag er karakteristisk for stationerne på denne strækning.

Sørvad station ligger på Stationsvej og indeholder nu posthus. Den er velbevaret, og den gamle lampeholder sidder stadig på facaden. Men der er blevet indbyg-

Vind station er velbevaret, men har ubeldigvis fået vinduernes træværk malet brunt i stedet for hvidt. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

get en garage i sidefløjen. Stationens udformning svarer stort set til Vinds. Lige ved siden af ligger et varehus med halvvalmtag og et udhængstag, hvor gesimsen ligesom på stationen er ganske smal. Bygningen virker uanselig i forhold til de pompøse varehuse på den tidligere strækning. Til stationen hørte også et formandshus.⁶¹⁾ Det er en villa på den foranliggende sidevej. Den har et lille ekstratag i gavlene, som svarer til det, der er på bagsiden af stationen.

Vennevold ligger på Præstevej 27 et stykke nord for Sørvad. Det var et trinbræt, som også rummede bolig for en baneformand.⁶²⁾ Den adskiller sig fra de andre stationer på strækningen, men har ligheder med dem på Viborg-Faarup banen. Bygningen er rektangulær og har halvvalmtag og smalle hvide gesimser og hvidmalet træværk.⁶³⁾ Ud fra den ene gavl går der i ret vinkel en lav kort sidebygning med halvvalmtag. På denne måde findes kombinationen med gavl og lille tag også her, bare på en anden måde. Det gamle stationsskilt med røde bogstaver på emalje sidder endnu mod den tidligere perronside.

Nr. Felding station ligger på Idrætsvej og har fået udskiftet nogle vinduer. Ellers er den velbevaret og ligner de tilsvarende stationer i Vind og Sørvad. Det gamle stationsskilt sidder også her mod den tidligere perronside.

Holstebro sydbanegård ligger på Sydbanevej og er velbevaret. Den har også de gamle lampeholdere i facaden endnu. Neden under dem er der piller med hvide trappepyramideafslutninger. Det er en rektangulær bygning med halvvalmtag. I facaden, der tidligere vendte mod perronen, er der i midten et indhak, hvor halvtaget

Nr. Felding station med det gamle stationsskilt på muren mod den tidligere perronside. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

Sønderbæk station er den bedst bevarede af Ulrik Plesners stationsbygninger på Viborg-Fårup-banen. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

bliver støttet af en hvid pille. Den er kun en svag afglans af søjlerne på den tidligere strækning. Stationen havde også en remise.⁽⁶⁴⁾ Hele jernbanestrækningen fra Ringkøbing til Holstebro blev nedlagt i 1961.

Tanken om en jernbane fra Mariager til Viborg var længe undervejs. Den 16. august 1919 blev der udstedt eneretsbevilling til en jernbane fra Fårup til Mariager, og den 22. december kom eneretsbevillingen til Viborg-Fårup banen. De to jernbaneselskaber fandt sammen under navnet Mariager-Fårup-Viborg, men de forblev selvstændige aktieselskaber med fælles drift.⁽⁶⁵⁾

Anlægsarbejdet blev påbegyndt i 1922, men banen blev først indviet i 1927. Den blev nedlagt i 1966.⁽⁶⁶⁾ Plesner tegnede fire stationer på strækningen fra Viborg til Fårup. Det drejer sig om Vejrumbro, Ørum, Hammershøj og Sønderbæk.⁽⁶⁷⁾ Stationerne er senere blevet ombyggede, men gamle fotografier kan vise, hvordan de oprindelige har set ud. Der var to forskellige typer.

Vejrumbro station indeholder nu posthus. Den er ombygget i vestsiden, men halvvalmen i øst er bevaret. Oprindeligt var der en lille udbygning til venstre i vestgavlen med halvvalmtag, som var proportionalt med den øvrige bygning.⁽⁶⁸⁾ En lignende udbygning var der også på de øvrige stationer, blot til højre side i gavlen, men den er kun bevaret i Sønderbæk. Vejrumbro har i facaden mod den tidligere perron et forhøjet midtparti i blankmur med to fag vinduer, som på hver side har et udhængstag, hvoraf det ene skærmede over godsekspeditionen.

Ørum station ligger på Industrivej og er nu posthus. Den er blevet bygget om til ukendelighed. Den oprindelige lille udbygning i gavlen er væk.⁽⁶⁹⁾ Næsten kun den hvide gesims og enkelte vinduer fortæller om bygningens oprindelse.

Asmildkloster Landbrugsskole er Ulrik Plesners største samlede byggeopgave i Midtjylland. Foto: Nina Dablmann Olsen.

Hammershøj station ligger i Jernbanegade og indeholder nu posthus og bogtrykkeri. Den er ombygget i gavlen mod vejen og har mistet sin lave udbygning.⁷¹⁾ Men den anden gavl er bevaret.

Sønderbæk station ligger på Plantagevej og rummer nu beboelse. Det er den bedst bevarede af stationerne. På trods af, at den er blevet hvidkalket og har fået foretaget mindre ombygninger, giver den indtryk af at være et hyggeligt lille hus.

Plesners største samlede byggeopgave i Midtjylland var Asmildkloster landbrugsskole, som ligger på et højedrag lige udenfor Viborg på Randersvejen. Den er senere blevet ombygget og har fået den ene facade skæmmet af en udbygning. Bygningen slutter sig i stil til Roskilde højskole med halvvalmtag og hvide tandnitgesimser og gavle med halvrunde svungne gesimser. Det blev vedtaget at bygge den på Viborg Amts landøkonomiske Forenings generalforsamling d. 30. marts 1907.⁷¹⁾ I skolens festskrift, der blev udgivet i 1933, står der, at »man ønskede at bygge en smuk Skole og henvendte sig derfor til Akademisk Arkitektforenings Udvalg for bedre Byggesæt paa landet. Formanden professor M. Nyrop tilrådede at antage Arkitekt Ulrik Plesner.«⁷²⁾

Kort tid efter havde Plesner tegningerne klar. Avlsbygningerne blev taget efter model fra Tune landbrugsskole og tegnet af Plesner og arkitekt Jespersen.⁷³⁾ Skolen blev indviet d. 31. oktober 1908.

PLESNERS ALDERDOMSHJEM I HOLSTEBRO

På vejen kaldet Sysseleting i Holstebro ligger også en bygning, som Plesner har tegnet. Oprindeligt var der alderdomshjem, nu hedder den Pensionatet »Sysseleting«.

»Sysseltinge« i Holstebro minder om Klitgården på Skagen, som Plesner opførte i 1914. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

Bygningen er ikke med i H. Finsens fortegnelse over Plesners værker.⁷⁴⁾ Men den er med i kataloget til udstillingen i Århus i 1984, heri er også en skitse set i perspektiv fra 1915, som dog ikke helt svarer til den opførte bygning.⁷⁵⁾ Bygningen er opført i 1914-15 og blev udvidet i 1920 i samarbejde med Kristian Jensen. Den er opført i røde mursten og har valmtag og kraftig hvid gesims med hulkehl. Overetagen er camoufleret som mansard. Det var oprindeligt et trefløjet anlæg. I stil minder den om Klitgården på Skagen, som Plesner opførte i 1914.⁷⁶⁾ Der findes et ældre fotografi af indgangssiden inden udbygningen af venstre fløj,⁷⁷⁾ og også et foto af havesiden.⁷⁸⁾ Her ses også, hvordan de gamle vinduer så ud.

Plesner har bygget flere kirker rundt om i landet. I Midt- og Vestjylland opførte han Uhre kirke ved Brande fra 1917-20, og desuden kirketårnet på Lyne kirke i samarbejde med Kristian Jensen i 1927.

Uhre kirke⁷⁹⁾ har en vis ydre lighed med Høsterkøb kirke,⁸⁰⁾ som Plesner opførte i 1908. De er begge opført i røde mursten og har rundbuede vinduer og et højt slankt tårn og et kor uden apsis. I Uhre er tårnet flankeret af nedadbuede tagflader, denne tagform er der også på de små udbygninger ved siden af tværskibet. Indvendig er inventaret i skønvirkestil. Kirken er korsformet og har ligheder med Plesners kirke i Rørdal.⁸¹⁾ Bygningen virker meget sammensat, og Plesner har nok ofret for meget på detaljerne til, at der er kommet en samlet helhed ud af det.

Kirketårnet i Lyne er dateret på en kvader i nordsiden, hvor der står 1927.⁸²⁾ Kvaderne er taget fra kirkens gavl. Det er et meget enkelt tårn, uden særlige detaljer.

»Sysseting« har valmtag og kraftig hvid gesims med hulkebl. Overetagen er camoufleret som mansard. Foto: Nina Dahlmann Olsen.

Plesners bygninger i Midt- og Vestjylland udgør en gruppe for sig selv, men samtidig har de også mange træk til fælles med hans øvrige byggeri.

De, der findes i Ringkøbing, udgør kernen i værket, det skyldes deres detaljerighed og slægtskabet med den lokale byggetradition. Senere bliver hans bygninger mere forenklede. Der er ingen tvivl om, at hans bygninger også selv har haft en stor indflydelse på det senere lokale byggeri. En undersøgelse heraf evt. i forbindelse med Bedre Byggeskik's indflydelse burde også en gang foretages.

NOTER

- 1) Helge Finsen: Arkitekten Ulrik Plesner. København 1951 p. 106.
- 2) Carl Lindberg Nielsen: Ringkjøbing købstads historie. Ringkøbing u.å. p. 327. John Finsen var født i 1860 og døde i 1930 som dommer i Københavns amts søndre birk.
- 3) Helge Finsen: Ringkøbing set med en arkitekts øjne. København 1953 p. 15. Helge Finsen var søn af John Finsen. Plesner havde på dette tidspunkt bolig og tegnestue i København.
- 4) Trap Danmark 5. udg. Bd. IX,1 København 1965 p. 61 ff.
- 5) Ifølge bygningsbeskrivelsen, som sammen med andre papirer findes på dommerkontoret. Kristian Geertsen, Teknisk Forvaltning, takkes for oplysningen om arkivaliernes eksistens, og de er venligst stillet til rådighed af dommer Sv. Aa. Christensen.
- 6) Se ældre fotografi i H. Finsen: Arkitekten Ulrik Plesner p. 59.
- 7) Ombygningen skete i 1966-67 ved arkitekt Alex Poulsen, skrivelser herom findes på dommerkontoret.
- 8) Brevet er dateret 17/7 05, findes på dommerkontoret.
- 9) Skrevet på et lille stykke karton dateret 22/10 04, findes på dommerkontoret.

- 10) Carl Lindberg Nielsen: Ringkjøbing købstads historie p. 300.
- 12) Jens Aarup Jensen: Ulrik Plesner og Ringkjøbings huse. Ringkjøbing Aarvog 1981 p. 6 foto p. 10.
- 13) Jens Aarup Jensen: Ulrik Plesner og Ringkjøbings huse p. 6 foto p. 17.
- 14) Carl Lindberg Nielsen: Ringkjøbing købstads historie p. 299 foto p. 298. Landejendommen brændte i 1897.
- 15) Jens Aarup Jensen: Ulrik Plesner og Ringkjøbings huse p. 6 foto p. 31.
- 16) Trap Danmark 5. udgave bd. IV København 1965 p. 757 foto p. 729.
- 17) Trap Danmark 5. udgave bd. VIII,1 København 1963 p. 857. Tegl 3 1982 p. 133 med gamle og nye fotografier side om side.
- 18) Carl Lindberg Nielsen: Ringkjøbing købstads historie p. 275.
- 19) På Teknisk forvaltning i Ringkjøbing findes der kopier af tegninger, som måske stammer fra 1920, da hovedbygningen blev udvidet.
- 20) Carl Lindberg Nielsen: Ringkjøbing købstads historie p. 275 foto, hvor nogle af de ældre vinduer er bevaret.
- 21) K. Millech og K. Fisker: Danske arkitekturstrømninger 1850-1950. København 1951 p. 253 foto.
- 22) Povl Drachmann: Aalborg Portland Cement-Fabrik 1889-1914 et festskrift. København 1915 p. 121.
Hannelene Toft Jensen og Peter Axelsen: Rørdal arbejderby. Fabrik og Bolig I 1980 p. 20.
- 23) Danmarks Arkitektur (red. H. Lund): Magtens Bolig. København 1980 p. 138.
- 24) Tegninger til skolebygninger og gymnastikhuse paa landet. København 1913 med indledning af Vilh. Lorenzen: Vore landsbyskoler.
- 25) Jens Aarup Jensen: Ulrik Plesner og Ringkjøbings huse p. 8 foto p. 73 af bygningen under opførelse i 1911, og foto p. 79 af den færdige bygning ca. 1913-15. På forsiden af Ringkjøbing Aarvog ses gengivet en facadetegning, som findes i kopi i Teknisk Forvaltning i Ringkjøbing.
- 26) Kopi af brevet findes på Teknisk Forvaltning i Ringkjøbing.
- 27) K. Millech og K. Fisker: Danske arkitekturstrømninger p. 256.
- 28) Ringkjøbing og Omegns Sparekasse 1844-1944 p. 90.
- 29) H. Finsen: Arkitekten Ulrik Plesner p. 93.
- 30) Jens Aarup Jensen: Ulrik Plesner og Ringkjøbings huse p. 8.
- 31) Ringkjøbing og Omegns Sparekasse 1844-1944 (red. J. I. Bøgner). Ringkjøbing 1944 p. 89. På et tidspunkt var der også bank, samtidig med sparekassen i huset.
- 32) Tegninger findes i kopi på Teknisk Forvaltning Ringkjøbing.
Danmarks Arkitektur (red. H. Lund): Magtens Bolig. København 1980 p. 107, her er en gengivelse af en skitse med midtrisalit og gitter for vinduerne i stueetagen og pompøst indgangsparti, som ikke svarer til det udførte.
- 33) Ringkjøbing og Omegns Sparekasse 1844-1944 p. 92.
- 34) Venligst oplyst af Kristian Geertsen, Teknisk Forvaltning, og venligst fremvist af direktør for SDS K. Møller Nielsen.
- 35) Ringkjøbing og Omegns Sparekasse 1844-1944. p. 91 fotografi, og SDS nyt 4. december 1980: Ringkjøbing har eget Sparekasemuseum. Venligst oplyst af dir. K. Møller Nielsen.
- 36) Jens Aarup Jensen: Ulrik Plesner og Ringkjøbings huse p. 9.
- 37) På Teknisk Forvaltning findes to kopier af tegningerne, de er hverken dateret eller signeret. Der er også en kopi af et brev fra Plesner til John Finsen dateret d. 24. marts 1911.
- 38) På Teknisk Forvaltning i Ringkjøbing findes kopier af tegninger til bygningen, og på Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg findes der tryk af tegninger TTPb 19-40.
- 39) Lawrence Weaver: Houses and Gardens by E. L. Lutyens. London 1914 p. 112-114.
- 40) H. Finsen: Arkitekten Ulrik Plesner p. 16.
- 41) Ole Edvard Mogensens: Ringkjøbing-Ørnhøj-Holstebro Jernbane. Hardsyssel Årbog 1976 anden række bd. 10 u.å. p. 6.

- 42) Museumsdirektør Torben Skov, Holstebro Museum takkes venligst for hjælp til identificeringen af stationerne på de to strækninger. På Holstebro Museum har der været vist en udstilling om Plesners stationsbygninger. Den var arrangeret af arkitekt Gert Neubert og blev først vist på Herning Museum.
- 43) Niels Jensen: Vestjyske jernbaner. København 1977 p. 73.
- 44) Niels Jensen: Vestjyske jernbaner. p. 94.
- 45) Niels Jensen: Vestjyske jernbaner. p. 73 »I juni 1909 blev der givet eneretsbevilling til et udvalg, der havde Ringkøbings borgmester som formand.
- 46) Charles Haugbøll: Børster. Viborg 1981 p. 98, 102.
- 47) Danmarks Bygningskunst (red. H. Lund og K. Millech). København 1963 p. 404. Landsudstillingen 1909 Aarhus 1984. Udstillingskatalog. Århus 1984. Heri fotografier af andre doriske søjler.
- 48) Blev dateret d. 23. marts 1910. Landsarkivet for Nørrejylland TTPb 19-9.
- 49) Bygningsbeskrivelse vedrørende arbejderne på stationsbygningerne til denne strækning. Landsarkivet for Nørrejylland TTPb 19-9.
- 50) Hanne Raabyemagle: N. P. C. Holsøe og den »officielle« danske jernbanestation. Fabrik og Bolig I 1982 p. 18.
- 51) No station er ikke nævnt i H. Finsens bog om Plesner.
- 52) Ole Edvard Mogensen: Ringkjøbing-Ørnhøj-Holstebro jernbane p. 8 gengivelse af en tegning hos Jernbanehistorisk Selskab, der bærer påskriften Lervang og Muldberg station. Den viser en rektangulær bygning med søjlegang hen til den kvadratiske bygning, og søjlerne har et mørkt farvet overstykke.
- 53) Niels Jensen: Vestjyske jernbaner. København 1977 p. 76.
- 54) Niels Jensen: Vestjyske jernbaner. p. 78 fotografi af stationen med søjlerække.
- 55) Venligst oplyst af museumsdirektør Torben Skov, Holstebro Museum.
- 56) Danmarks Arkitektur. J. Sestoft: Arbejdets bygninger. København 1979 p. 132. Niels Jensen: Vestjyske jernbaner. p. 75.
- 57) Niels Jensen: Vestjyske Jernbaner. p. 75.
- 58) Ole Edvard Mogensen: Ringkjøbing-Ørnhøj-Holstebro jernbane. p. 9.
- 59) H. Finsen: Arkitekten Ulrik Plesner. p. 42 gengivelse af tegning.
- 60) Ole Edvard Mogensen: Ringkjøbing-Ørnhøj-Holstebro jernbane p. 15 ældre fotografi, hvor også stationsskiltet og varehuset er med.
- 61) Ole Edvard Mogensen: Ringkjøbing-Ørnhøj-Holstebro jernbane. p. 10.
- 62) Niels Jensen: Vestjyske jernbaner. p. 77.
- 63) Tryk af tegninger og plan signeret og dateret U. Plesner maj 1924 findes på Landsarkivet for Nørrejylland TTPb 19-140.
- 64) Tryk af tegninger signeret og dateret U. Plesner april 25 findes på Landsarkivet for Nørrejylland TTPb 19-140.
- 65) Niels Jensen: Østjyske jernbaner. København 1978 p. 141.
- 66) Forskellige arkivalier i Landsarkivet for Nørrejylland TTPb 5B1 og TTPb 5b29.
- 67) H. Finsen: Arkitekten Ulrik Plesner. p. 104.
- 68) B. Sundahl – O. Linå Jørgensen: Mariagerbanen 50 år. Dansk jernbaneklub 1977 p. 12 gengivelse af fotografi fra 1965.
K. Millech og K. Fisker: Danske arkitekturstrømninger. p. 255 gengivelse af tegning.
- 69) B. Sundahl – O. Linå Jørgensen: Mariagerbanen 50 år. p. 11 fotografi fra 1965. Niels Jensen: Østjyske jernbaner. p. 146 fotografi.
- 70) B. Sundahl – O. Linå Jørgensen: Mariagerbanen 50 år. p. 10 fotografi fra 1965.
- 71) A. P. Aidt og J. Fastrup: Asmildkloster Landbrugsskole 1908-1933. Viborg 1933 p. 21.
- 72) A. P. Aidt og J. Fastrup: Asmildkloster Landbrugsskole 1908-1933. p. 29. H. Finsen: Arkitekten

- Ulrik Plesner. p. 24 skitse til skolen, og p. 65 foto af gavlside med tre gavle. På et fotografi i festskriftet p. 28 ses kun to gavle i vejsiden.
- 73) A. P. Aidt og J. Fastrup: Asmildkloster Landbrugsskole. p. 30.
- 74) H. Finsen: Arkitekten Ulrik Plesner p. 103.
- 75) Arkitekten Ulrik Adolph Plesner. Arkitektskolen i Aarhus 1984 p. 24, 25 skitse p. 17.
- 76) For henvisning til denne bygning og de ældre fotografier af bygningen, hvoraf nogle er i postkort i Pensionatet, takkes venligst forstander Knud Erik Dybdahl.
- 77) Bent Torben Holm: Det gamle Holstebro fortalt i billeder. 2. del. Holstebro 1963 p. 83 foto nr. 146.
- 78) Bent Torben Holm: Det gamle Holstebro fortalt i billeder. 1. del. Holstebro 1961 p. 138 foto nr. 279.
- Bent Torben Holm: Det gamle Holstebro fortalt i billeder. 3. del. Holstebro 1981 p. 116 foto nr. 228, også foto af fløj nr. 227.
- 79) Trap Danmark 5. udg. København 1961 bd. VI,3 p. 826.
De danske kirker (red. Erik Horskjær) København 1969 bd. 16 p. 201-202.
- 80) Danmarks kirker bd. II København 1967 p. 970-972.
De danske kirker (red. Erik Horskjær) København 1970 bd. 3 p. 162.
- 81) H. Finsen: Arkitekten Ulrik Plesner. p. 31.
- 82) Trap Danmark 5. udg. bd. IX,1 København 1965 p. 558-59.

Nina Dahlmann Olsen
Magister i kunsthistorie
Elmevej 6, lejl. 4
7600 Struer

En Hardsysselbondes liv og virke

Af Aage Iversen

I erkendelse af sandheden i linierne i den gamle sang »Vort modersmål er dejligt«, hvori står: »og vore navne glemmes som sne der faldt i fjor«, synes jeg, det må have interesse for efterslægten, selv i vort overdemokratiske samfund, hvori trods alt nogen er mere lige end andre, at der ridses en minderune over en af dette århundredes og Hardsyssels mest markante personligheder. Det gælder den i 1978 afdøde gårdejer Johs. Gade, Sønderlund i Måbjerg, med mellemnavnet Christensen, der i høj grad var noget for sig selv og på mange måder markerede sig som værende mere lige end så mange andre.

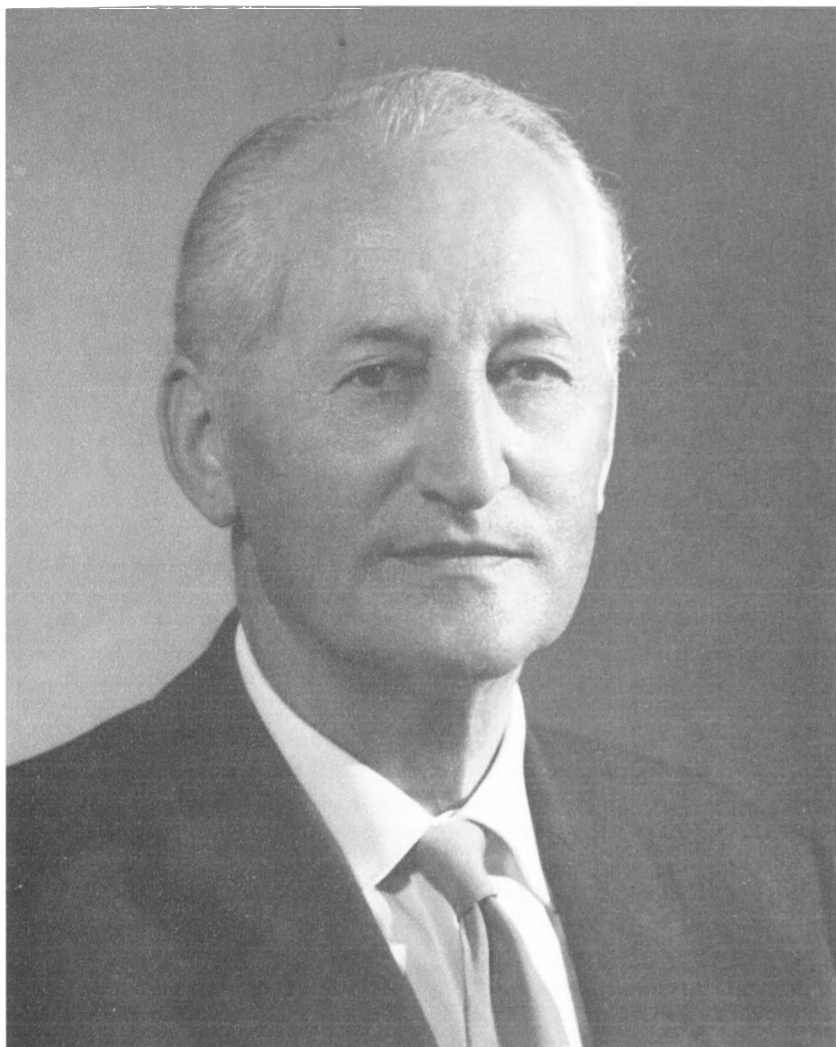
Johs. Gade og hans slægt er omtalt i bogen om Odgaardslægten fra Thyholm. Af denne omtale fremgår bl.a., at han er nr. 6 af 13 børn, hvoraf 5 døde som spæde. Hans far var Søren Christensen Gade fra Naur, født 1850 – død 1916 – gift med Else Marie Andersen (Odgaard), født 1860 – død 1936. De havde Sønderlund i Måbjerg, en gård på 69 tdr. land, som i 1931 blev overtaget af Johs. Gade, der siden 1922 havde været ejer af en mindre landejendom på en god halv snes tdr. land i Måbjerg. Det var den tid, Gade senere omtalte som sin »bette tid«, og hvor han bl.a. for at holde skindet på næsen, som han sagde, gik ud og arbejdede med at grave »drængrove«.

Johs. Gade var født den 20. januar 1896 på Sønderlund i Måbjerg og blev gift 1922 med Katrine Svejdal, der var født 1898 i Perregård i Borbjerg sogn som datter af gårdejer Mads Svejdal.

Efter Gades udsagn herskede der ikke noget særligt hjerteligt forhold mellem ham og hans svigerfar.

Katrine Gade døde 1951, og Gade levede så alene, indtil han i 1954 på Holstebro borgmesterkontor af den navnkundige borgmester Dusenius Jensen blev viet til fru Thordis Unmack Larsen, lektor ved Struer Statsgymnasium og enke efter afdøde læge Aage Unmack Larsen.

Fru Unmack havde i sit første ægteskab 3 voksne børn, to sønner, der begge er jurister – den ældste nu landsdommer i Viborg og gift med Gades yngste datter – den anden advokat i København – samt en datter, der er gift med fhv. minister Erling Olsen.

Jobs. Gade – en Hardsysselbonde, som udrettede meget for sin stand.

Ved den lejlighed blev Gade, som han sagde, også svoger til Sjællands Bisp, daværende biskop Schiøler. På sin specielle facon tilføjede han: »Biskop Absalons efterfølger«.

Der står bl.a. også i den før omtalte slægtsbog fra 1954, at Gade havde været på

Ryslinge Højskole, havde været soldat og var hjemsendt som korporal. Jeg citerer videre: Gade har taget stærk del i det offentlige liv bl.a. som formand for Lægård Landbrugsskole og Holstebro Oplands Elektricitetsforsyning. Hans kone er uddannet i musik og har virket som musiklærerinde, og de har tre børn Astrid, Ragna og Helle.

Gades mor var som nævnt ud af den kendte Odgaardslægt fra Østergaard i Nr. Hvidbjerg og blandt andre søster til gårdejer Otto Sloths mor i Vejrum samt til den kendte Peter Odgaard, Tastumgaard ved Skive.

Gennem mit samarbejde med Gade igennem snart 40 år fik jeg et nært kendskab og venskabsforhold til ham, og det er dette forhold, der har inspireret mig til at skrive lidt om denne særprægede personlighed.

Først i trediverne var der jo virkelig krise i dansk landbrug, og det var netop i disse år, Gade overtog sin fødegård. Der herskede dengang noget af en oprørsstemning i landbokredse. Det gav sig bl.a. udslag i øget mødeaktivitet. Det var i de år, man startede bevægelser som Landbrugernes Sammenslutning, Jord – Arbejde og Kapital. Man stiftede bl.a. det politiske parti, der hed Det frie Folkeparti, og i Holstebro startede man i 1934 en avis, der hed Ringkøbing Amtstidende, der skulle varetage landbrugets interesser, idet man mente, at Venstre og dens presse var for lunkne og ikke rigtig gik ind for og talte bøndernes sag.

Rent politisk svigtede Gade dog aldrig sine rødder og deltog iøvrigt ivrigt i dagens debat og var i mange år trofast medlem af Holstebroegnens Venstre, også medlem af bestyrelsen og en overgang formand.

Jeg erindrer fra et møde i landboforeningen, hvor en af deltagerne sagde til mig, at nu kunne de egentlig godt slutte mødet, for nu havde de traditionelle debattører alle været oppe at luften deres anskuelser, så nu var der ikke mere at vente på. Og det var Jacob Kirkegaard, dengang Idom, Kr. Bjerre, Brændgård i Vejrum, og Johs. Gade.

Bønderne kunne nok have behov for at sætte alle sejl til for at overleve, og fra det offentliges side blev der da også truffet en hel del foranstaltninger, bl.a. blev der nedsat et renteudvalg i Ribe og Ringkøbing amter med gårdejer P. Gammeltoft, Henne, som formand. Gade var medlem af dette udvalg. Det var også i den periode, mange landmænd begyndte at føre regnskab for selv at have hånd i hanke med ansættelse af den skattepligtige indkomst. Indtil da foregik skatteligningen på landet nærmest efter et skøn foretaget af sognerådet og konfirmeret af skatterådet, og resultatet kunne nok forekomme at være noget tilfældigt.

Det var på dette område, Gade og jeg først kom i forbindelse med hinanden. Gade besluttede sig til at ville føre regnskab, og da jeg første gang skulle ud at anlægge status, anbefalede han mig indtrængende at tage kamferdråber med i fald jeg skulle få et ildebefindende ved at se al den gæld, han havde.

Iøvrigt havde jeg ikke indtryk af, det generede ham særligt, idet der lå uåbnede kuverter fra hans leverandører, bl.a. grovvarehandler, for flere måneder. Det var et gebet, hvor man, som han sagde, skulle færdes med forsigtighed, ellers kunne de

jo gå hen og tro, de skulle have penge. Hvor få penge der var i landbrugsproduktionen, gør man sig i dag ikke klart.

Da jeg engang skulle til Århus, bad Gade mig om at søge afhændet 45 tdr. kartofler, han havde stående på Århus havn. Kartofflerne var avlet på et stykke sandjord, han havde lejet af slagter Jens Sønderborg, og var solgt til eksport, men kasset af statskontrollen og henstod nu til afhentning på Århus havn.

Det højeste jeg i den situation kunne opnå var 2 kr. pr. tønde. Det måtte jeg så acceptere, efter at jeg havde måttet afvise at gå ind på Gades forslag om at smide dem i havnen. De 90 kr., jeg havde med hjem, skæppede ikke meget i kassen.

Gade og hans fætter Otto Sloth havde megen glæde af hinanden og førte ofte nogle vældige diskussioner. Da Gade engang ved en sådan lejlighed kom til at røbe, at han ingen køer havde, sagde Otto Sloth – resolut som han var: »Så vil a' sku' forære dig en ko, så du kan ha' mælk til jer selv«. Gade protesterede kraftigt og mente, det var alt for galt, men Otto Sloth replicerede: »Vi sku' nødigt blyw så ring', vi et' ku' gi' hinanden en ko«. Og dagen efter fik Gade en ko.

En halv snes år senere betalte Gade koen tilbage med en ko af kgl. porcelæn. Jo, der var stil over tingene.

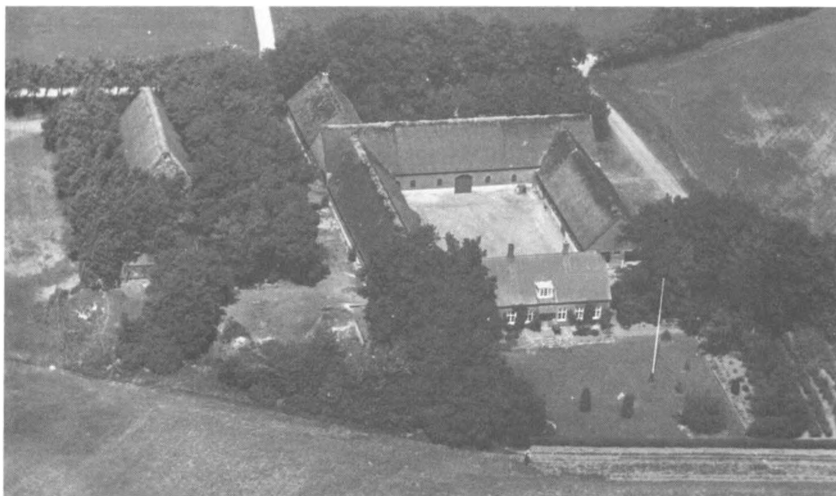
Sønderlund er det, man vil kalde en god gård, og Gade drev et jævnt ordentligt landbrug, men hovedinteressen lå dog mest på det udadvendte område.

Da han som nævnt ikke hørte til de sagtmødige, men i forsamlinger markerede sig undertiden endda ret så barsk, gav det efterhånden resultat i form af bestyrelsesposter, medlemskab af sogneråd m.m. – Det tog vel sin tid rigtigt at slå igennem på hjemmefronten, idet mange vel nok syntes, at hans facon kunne være noget provokerende og respektløs, og man på vestjysk vis nok lige ville vente og se den unge mand an.

Men så opstod der en situation, hvor man på egnen i en andelsvirksomhed kom til at mangle en magtfuld leder. Det var i fyrterne, da mejeriet Fuglsang var kommet i sundhedsmyndighedernes søgelys. Mejeriet leverede dengang størsteparten af Holstebro bys konsummælk, og der skulle derfor være orden i tingene, men et modsætningsforhold mellem mejeriets ledelse og sundhedsautoriteterne var altså opstået. – Man valgte Gade til formand, og han indkaldte straks til møde på Holstebro Højskolehjem, hvor bl.a. deltog sundhedsautoriteterne med veterinærdirektøren i spidsen, sundhedskommissionen for Holstebro og repræsentanter for byen samt mejeriets bestyrelse.

Da Gade forelagde sagen, truede han bl.a. med at konvertere konsummælkproduktionen til smørproduktion, hvis man – som han sagde – ikke kunne få arbejdsro. Nu skal man betænke, det var under besættelsen, og kommunikationsmulighederne var ikke de bedste, så det kunne blive ret så generende for borgerne i Holstebro.

Formanden for sundhedskommissionen blev meget pikeret over den fremsatte trussel og forsøgte at afbryde og komme til orde, hvilket fik Gade til at sige: »Det kan være æ' politimester vil tie' stell' til a' er færdig«. – Nå, men alt ordnede sig, og

Gården Sønderlund i Måbjerg.

den magtfulde formand skabte sammen med de involverede autoriteter ro om sagen.

Gades evne til at tage en situation i stiv arm uden at lade sig imponere eller løbe over ende var en af hans mere fremtrædende egenskaber.

En oplevelse, hvor også det kom til udtryk, var da hans avlsbygninger i 1955 en mørk og kold efterårsaften nedbrændte og nærmest skabte en slags tilløbsstykke for folk fra by og egn. Han sad da i sit »højsæde« inde ved skrivebordet og ledede køligt og roligt slagets gang. Brandmænd, politi og godtfolk iøvrigt løb mere eller mindre forvirrede ud og ind af stuen, og for en umiddelbar betragtning kunne situationen nok forekomme noget kaotisk.

Pludselig ringer telefonen, og det er storebror Marius, lærer i Korsør, der trænger til at få lidt snak med hjemmefronten. Det blev en lidt lang samtale, hvor Marius tilsyneladende er den mest aktive. Da samtalen er ved at ebbe ud, spørger han sådan af almindelig høflighed om, hvordan man nu ellers har det derovre på Sønderlund, og Gade svarer lakonisk: »Jo tak, vi har'et godt. Ja, de' vel sej, æ goer brænder lig' i æ tid«.

De fleste ville i en sådan situation vel nok have afbrudt samtalen straks, men det var altså ikke Gades facon. Han tog situationen i stiv arm.

Nævnes skal det også her i forbindelse med brand, at Gade siden 1941 var branddirektør i forsikringsselskabet »Vermund« i Aarhus.

I Gades tilværelse var der især to områder, han viede sine kræfter, nemlig Holstebro Oplands Elektricitetsforsyning, i daglig tale kaldet H.O.E., og Lægaard Landbrugsskole. I begge foretagender var han i lang tid det, han selv kaldte »æ hovedpin'dævel«.

Jobs. Gade som han huskes.

I H.O.E. virkede han siden 1936 og indtil han gik af i 1976, 80 år gammel. I de 40 år ledede han på fremragende vis udviklingen, og han har sin store del af æren af elektrificeringen af Holstebroegnen. Ikke alene som formand for bestyrelsen, men også i de seneste år som direktør for foretagendet med ingeniør Chr. Iversen som teknisk ansvarlig og gdr. Kr. Iversen, Neder Skautrup, Tvis, som selskabets kasserer.

Gade var altid på farten og i vinden, forhandlende til alle sider. Først selvfølgelig ud til medlemmerne gennem generalstaben, der rent praktisk omfattede transformatorformændene, der 10 gange om året kom ind på »æ højskolehjem« og afregnede med kassereren, og i samme forbindelse forelagde formanden til afgørelse de problemer, der nu engang altid måtte opstå i sådant et foretagende, og som formanden i lighed med den vise Salomon afgjorde suverænt.

Men ikke mindst de forhandlinger, der skulle føres om linieføring, masteerstatning og udbygning iøvrigt eller med Holstebro kommune som leverandør af strøm for ikke at tale om vanskelighederne i forbindelse med besættelsen. Gade var utrættelig.

Intet var overladt til tilfældighederne. Jeg erindrer endnu ganske tydeligt den

eksamen, jeg i 1939 måtte op til hos ham, før han ville godkende mig som habil til at blive selskabets revisor og foranledige mig foreslået som sådan på generalforsamlingen.

Der lå en stor sandhed i de ord, han ofte sagde om sit arbejde i og for H.O.E.: »Det taar' mi' tid og mi' tanker«.

Resultatet af Gades indsats i H.O.E. står idag som et af monumenterne over en stor mands virke for sin egn og sit folk.

Nå, ind imellem tog han også tid til andet, bl.a. inviterede han jævnligt vores datter Bodil fra hun var omkring 10 år på Karolinetur. Så stod den på chokolade og sluttede med, at Bodil fik overladt Gades pung til fri disposition til indkøb i butikken – en tillid, det skal siges, hun aldrig misbrugte.

Det var ikke alene inden for H.O.E., Gade markerede sig. Han havde også – som konsulent S. Grue-Sørensen, Hjerm, engang i en tale sagde – seriøse interesser. Bla. i forbindelse med oprettelsen af Lægaard Landbrugsskole var han virksom. Man kan vel nok sige den, der trak hovedlæset.

Tanken havde ligget og ulmet, men da vi så fik en ny lov i 1942 om udvidet statsstøtte til oprettelse af høj- og landbrugsskoler, aktualiseredes sagen her på egnen. Der nedsattes et udvalg af befolkningen på Holstebro- og Strueregnet. Da der ligesom herskede et vist had-kærlighedsforhold mellem de to områder, opstod der rent umiddelbart en rivalisering om skolens placering.

Strueregnet med kreatureksportør I. Lundgaard i spidsen satsede på Moesgaard i Vejrum, medens Holstebroegnet med Gade, Grue-Sørensen, Hjerm, og Jens Andersen, Vinding, holdt på en placering nærmere Holstebro, og da de tre for egen regning og risiko af tricotatefabrikant Jens Krøjgaard, Herning, i 1943 købte de 73 tdr. land af Lægaards jord, der lå længst mod nord, var terningerne kastet, og placeringen for så vidt afgjort, dog ikke uden at man måske måtte konstatere en vis surhed fra Struerfløjens side.

Problemet var imidlertid ikke løst med placeringen. Krigen og besættelsen med dens indgreb i dagligdagen og dens forbrug af de sparsomme ressourcer, der var til rådighed, krævede jo en indsats og en udholdenhed af de helt usædvanlige for at følge sagen op bl.a. med at skaffe de forskellige tilladelser, materialer og håndværkere.

Gade var helt utrættelig i sine bestræbelser og anstrengelser for at fremskaffe de ting og ved altid at forfølge sagen, slide de forskellige ministeriers trapper og iøvrigt belejre og løbe storm mod enhver, der kunne tænkes at have magt og indflydelse på områder, der havde berøring med sagen. Ja, selv den tyske værnemagt følte sig foranlediget til at blande sig, bl.a. med den motivering, at der ville ske en ændring af generalstabskortet ved bygning af skolen.

Resultatet udeblev ikke. Man kan måske ikke sige, skolen stod færdig ved skoleårets begyndelse 1947, men man kan sige, at den i hvert fald åbnede med et hold på 48 elever til november 1947. Den officielle indvielse fandt dog først sted til oktober 1948.

Skolen og de tre forstandere, der har været i tidens løb, H.B. Nissen, J.K. Svenstrup og nu C.J. Kaalund, har i høj grad været med til at præge udviklingen på egnen, især selvfølgelig indenfor landbruget, og det var det, der var den egentlige hensigt.

Ligesom H.O.E. var Lægaard Landbrugsskole også et af de store monumenter over Johs. Gade og hans virke til gavn for by, egn og land.

I Gades egen familie og den, han fik i forbindelse med sit andet ægteskab, var der jo ret så mange akademikere, men også til dem havde han et afslappet forhold. Jeg husker engang, vi hyggede os med ham og hans bror, ingeniør Aage Gade, en aften i København, hvor den noget unge ingeniør da måske, i hvert fald efter Johs. Gades mening, førte sig lidt rigeligt frem og blev mindet om ikke at glemme sin oprindelse og især ikke, at han, medens han endnu var hjemme, havde været formand for gedeavlforeningen i Måbjerg.

Eller da han ved en familiesammenkomst i Måbjerg, hvor der blev talt mest landbrugsproblemer, til en af dem, der ikke deltog så meget på grund af manglende kendskab til disse problemer, da gav det råd eventuelt selv at give »en emne« op til debat.

Jo, Gade var ikke nem at dupere, men noget af det, der rørte ham, var vel især to ting. Den ene, at bestyrelsen for Lægaard Landbrugsskole lod ham male af den kendte portrætmaler Viggo Kragh Hansen, Nybøl, og den anden, at han blev benådet med ridderkorset. Det var han meget glad for og stolt over og berettede gerne om sin ordveksling med kongen under takkeaudiensen.

Da Gade en tid før sin død fik konstateret, at han havde lungekræft, sagde hans læge som naturligt var, at nu måtte han så holde op med at ryge, men det nægtede han. Nu havde han røget, siden han var 11 år, så han kunne ikke se nogen fornuft i at holde op.

Gade døde 19. august 1978 på samme sted, han i sin tid var kommet til verden. Han blev begravet på Måbjerg kirkegård.

Aage Iversen
Reg. revisor – cand. agro.
Viborgvej 67
7500 Holstebro
Født 1909 i Gram
Skanderup-Stilling sogn

Karen Rotboring fra Resen sogn Trolldkvinde, heks eller . . . ?

Af Birgitte Korsager Andersen

Den 14. februar 1624 dømtes Karen Rotboring fra Resen sogn, Skodborg Herred, skyldig i trolddomskunst ved Viborg Landsting. Straffen herfor var døden på bålet. Myndighederne havde påhørt og afsluttet sagen på mindre end en måned. For den lokale befolkning var den et resultat af næsten 10 års angst, utryghed og mistro.

Processen mod Karen Rotboring var et led i en af landets største kædeprocesser¹⁾. Den startede formelt i 1619, da Mette Hjort fra Rom blev anklaget for trolddomskunst. Hun blev senere frifundet, men havde forinden udlagt en række af egnens kvinder. Eftersom hun blev frifundet, kunne hendes udlæggelser ikke tages alvorligt. Alligevel gav de anledning til sladder og mistro i lokalsamfundet. Knap to år efter rejstes der påny anklage mod en af egnens kvinder. Denne gang Kirsten Nielsdatter fra Gudum. Hun blev kendt skyldig. Efter dommen blev hun ifølge dansk retspraksis udsat for tortur²⁾ og udlagde bl.a. Karen Rotborings mor, Kirsten Jensdatter. Ifølge en lov af 6.12. 1547³⁾ måtte ingen trolldkone vidne andre til skade. Dette betød i praksis, at en dømt trolldkvinde angivelser måtte kendes ugyldige. Myndighederne kunne således principielt afslutte sagen.

For egnens befolkning var sagen imidlertid langt fra slut. Angivelserne havde givet anledning til øget angst, utryghed og sladder på egnen, og der blev pustet ny næring til allerede eksisterende mistanker. Der blev rejst nye anklager, og processerne begyndte at rulle hurtigere og hurtigere.

I 1623 anklagedes og dømtes Karens mor for trolddom. Det var skæbnesvangert for Karen, idet trolddomskunst ifølge de gængse forestillinger var arvelig. Da hun endvidere blev udlagt under processen mod Kirsten Rytter, der også var fra egnen, var sagen klar for de lokale beboere.

I efteråret 1623 anklagede Jens Lauritzen officielt Karen for trolddom. Dette fandt sted uden for Resen kirke. Sagen var hermed officielt igang.

Processen fandt sted på Skodborg Herredsting og startede den 19.1. 1624. Peder Sørensen, som havde erfaring fra tidligere trolddomssager, var den juridiske ho-

De danske troldkvinder blev brændt på denne måde. Sandsynligvis led Karen Rotboring samme skæbne. Billedet viser gendøberen Anna Hendricks henrettelse i Amsterdam 1571. Stik af Jean Luyken ca. 1685. (Her efter Skalk 1979 nr. 3 p. 29).

vedansvarlige. Han førte vidner mod Karen, og han havde stået for udvælgelsen af de 15 kirkenævninge⁴⁾, som skulle dømme i sagen.

Dagen igennem overhørtes vidner, og der førtes vidner på vidnernes troværdighed.

Den 26.1. fortsattes sagen, og der førtes atter vidner.

Mens sagen stod på, sad Karen fængslet hos Peder Sørensen.

Den 30.1. tilstod hun. Tilståelsen blev overhørt af Peder Sørensen, fogeden på Gudum kloster, præsten i Resen og Humlum sogne, præsten i Gudum og Fabjerg sogne og Niels Lauritzen, som var et af hovedvidnerne. Tilståelsen blev skrevet omhyggeligt ned.

Den 9.2. trådte Skodborg Herredsting atter sammen, og Karen dømtes skyldig i trolddomskunst. Dommen stadfæstedes på Viborg Landsting den 14.2. 1624.

Processen mod Karen Rotboring har speciel interesse, fordi retsdokumenterne ikke alene dokumenterer sagsforløbet ved Viborg Landsting, overhøring af anklager og domsafsigelse, således som det sædvanligvis var tilfældet i trolddomssager. Dombogen indeholder desuden noget så usædvanligt som et referat af den tilstå-

else, Karen aflagde, mens hun sad fængslet hos Peder Sørensen⁵⁾. Dette fuldstændige sagsforløb gør der muligt at få et nærbillede af trolddomstroen og de trolddomstroendes forestillinger om, hvad trolddom rettede sig imod, og hvordan den fungerede. Desuden er det muligt at belyse, hvad man anklagede for, og hvad man dømte for.

I det følgende skal der indledningsvis redegøres for begreberne trolddom og hekseri. Derefter behandles anklage, tilståelse og domsafsigelse hver for sig.

I de danske retsdokumenter fra 1500 og 1600-tallet skelnes der ikke mellem trolddom og hekseri. Et fænomen, hvis årsager var uforklarlige, var et resultat af trolddom, og en person, der på overnaturlig vis kunne skade andre, var en troldmand eller troldkone.

For at kunne opnå en dybere forståelse af processen mod Karen Rotboring, er det imidlertid nødvendigt at foretage en eksakt skelnen mellem trolddom og hekseri.

I det følgende vil trolddom blive betragtet som evnen til at påvirke naturen via magiske ritualer. Trolddomskunst var tillært og kunne anvendes både i godt og ondt øjemed. Blev den anvendt til skade for andre, var der tale om »Maleficium«.

Hekseri var ligeledes evnen til at påvirke naturen, men i modsætning til trolddom, virkede hekseri alene ved indre kraft. Heksen opnåede denne indre kraft ved at indgå en pagt med djævelen. Pagten besegledes ved, at djævelen satte et »djævlemærke« på heksten. Heksens kraft kunne ifølge sagens natur kun anvendes i det ondes tjeneste. Udover evnen til at skade andre var heksten i stand til at foretage natlige flyvninger, og hun deltog sammen med andre hekse i natlige fester, sabatter, hvor også djævelen og hans hjælpere var til stede. Man mente, at hekserne var organiseret i et hemmeligt samfund, som udgjorde en trussel mod den kristne verden.

I 1600-tallet var afstanden mellem lokalbefolkning og øvrighed stor såvel i fysisk som psykisk henseende. Man var nødt til at rejse langt for at vidne i en retssag, og øvrigheds personer betragtedes sædvanligvis med megen mistro. Derfor ordnedes mange sager, som idag naturligt prøves ved en domstol, i stilhed i lokalsamfundet. Det betød, at en person kunne have dårligt rygte i adskillige år, ja et helt liv, uden at sagen kom for retten. Fremturede hun, kunne man true hende til at holde sig i ro. En sag gik normalt kun til myndighederne i de tilfælde, hvor lokalbefolkningen følte, at de fuldstændigt havde mistet kontrollen over situationen, og hvor det havde vist sig, at de lokale sanktionsmuligheder var uden virkning. Det fremgår af sagsakterne, at Karen Rotboring havde haft dårligt rygte i adskillige år, og at hun var blevet truet af naboer og tidligere venner, før hendes sag blev indklaget. Det er muligt, at hun under alle omstændigheder var blevet stillet for retten, men det mest sandsynlige er, at hun havde endt sit liv på naturlig vis, hvis stemningen i Resen sogn ikke havde været pisket op på grund af de processer, der allerede havde fundet sted på egnen.

Da Karen Rotboring blev stillet for Skodborg Herredsting og senere Viborg Landsting, var det fem af hendes naboer og bekendte, der vidnede imod hende:

Peder Sørensen bevidnede, at Karen sammen med sin mor havde forvoldt sygdom og død blandt hans kvæg ved trolddomskunst.

Anne Nielsdatter havde vogtet sin fars får en dag for seks år siden. Dyrene var løbet fra hende ind i Rotborings mark. Karen var kommet til og havde skældt pigen ud og lovet hende en ulykke. Senere havde Karen givet hende et stykke friskt kød, men da hun spiste deraf, blev hun syg, og havde været syg siden.

Abelone Pedersdatter berettede, at Karen Rotboring et år forinden var kommet til hendes hus efter fisk. Ved denne lejlighed havde hun stjålet en kniv. Da Abelone senere lod lyse efter kniven i Resen kirke, havde Karen truet hende. Kort derefter var Abelone blevet syg.

Jens Lauritzen havde anklaget Karens mor for trolddom ved Herredstinget. I den forbindelse havde Karen truet ham, og kort tid efter var han blevet syg.

Christen Niensens søn, Peder, havde haft en underlig sygdom, der bevirkede, at han svævede over jorden, så det havde været nødvendigt at binde ham til pæle, for at han ikke skulle stige til vejrs. Før han døde, havde han betroet sin far, at sygdommen var forårsaget af Karen Rotboring og hendes mor, som havde lovet ham ondt.

Det var alvorlige anklager, der rejstes mod Karen Rotboring. Men man må gøre sig klart, at det kun var de mest belastende sager, der blev hørt på tinge. Man må

Første gang Karen Rotboring blev offentligt anklaget for trolddom, skete det foran Resen kirke. Da kirken var det eneste samlingssted for sognets beboere, var det naturligt, at sager, der vedrørte alle, blev diskuteret og afgjort om søndagen efter gudstjenesten. Foto: Birgitte Korsager Andersen.

derfor foreløbig nøjes med at konstatere, at anklagerne mente, at Karen var i stand til at skade andre på liv og helbred på overnaturlig vis. Det vil sige, at man mente, at hun var i stand til at udøve maleficium.

De anklager, der rettedes mod Karen, giver et fingerpeg om, hvordan man forestillede sig, at maleficium fungerede. Det er karakteristisk, at den ikke ramte vilkårligt. I alle tilfælde havde Karen truet sine ofre, og tre af anklagerne indrømmede, at de før de blev ramt af maleficium havde irriteret eller forurettet Karen. Der var altså tale om en slags hævn fra Karens side⁶.

Forestillingen om, hvordan maleficium ramte, må kædes sammen med forestillingen om det ideelle naboskab. Gode naboer forventedes at hjælpe og støtte hinanden i alle forhold, men Karens naboer havde ikke opfyldt denne nabopligt. Derfor havde de grund til at føle skyld og til at forvente Karens vrede og hævn. Blev de senere ramt af en ulykke, var det en naturlig tanke, at Karen stod bag.

Anklagerne siger meget lidt om, hvordan Karen Rotboring rent faktisk bar sig ad med at udføre sine onde gerninger. Da de imidlertid ikke omtaler, at hun skulle have afsvoret sin kristendom, plejet omgang med djævelen, foretaget natlige flyvninger eller deltaget i hekseabatter, kan det fastslås, at lokalbefolkningen ikke anklagede Karen for at være en heks, men for at være en troldkone. Det kan ikke afgøres om den hardsysseliske bondebefolkning har haft kendskab til de hekseforestillinger, som var så udbredte i det sydlige Europa⁷. Det står fast, at det ikke var de aspekter, der interesserede anklagerne. De mente, at Karen var i stand til at udøve maleficium, og det var det, de ønskede at dømme hende for.

Gennem de anklager, der rejstes mod Karen Rotboring på Skodborg Herredsting og Viborg Landsting, har det været muligt at danne sig et foreløbigt billede af lokalbefolkningens trolddomsforestillinger. Dette billede kan udbygges og nuanceres ved at inddrage Karens tilståelse.

Karen har vidst, at den rolle, hun tillagde sig selv i de mere end 25 trolddomsforhold, hun tilstod, ikke havde rod i virkeligheden. Men Karen var, ligesom egens øvrige befolkning, trolddomstroende. Hun har givetvis været overbevist om, at visse andre personer virkelig var i stand til at udøve trolddomskunst. Hun har lige som sine naboer haft en klar forestilling om, hvordan trolddom fungerede, og hun har kendt de rygte, der florerede på egnen om, hvem der havde været udsat for trolddom, og hvad baggrunden havde været derfor. Det er indlysende, at Karen har forsøgt at tilpasse sin tilståelse efter disse forhold.

Men hvorfor tilstod Karen Rotboring. Dette spørgsmål kan ikke besvares eksakt. Det er muligt, at hun var blevet udsat for tortur, mens hun sad fængslet hos Peder Sørensen. Det var ganske vist ikke tilladt at tortere en person, der endnu ikke var dømt, men denne lov kunne let omgås. En anden mulighed er, at Karen tilstod for at undgå tortur. På det tidspunkt Karen tilstod, havde hendes sag allerede været behandlet på Skodborg Herredsting to gange, og hun kan have været klar over, hvor det bar hen. Blev hun dømt på indicier, kunne hun være sikker på, at hun efter dommen ville blive torteret, til hun tilstod.

Det var et fattigt og tyndt befolket område, Karen Rotboring boede i. Det øde hedelandskab har dannet en dystre baggrund for de forskellige trolddomsforestillinger. Man forstår godt, at den lokale befolkning har følt sig ensom og utryk. Foto: Birgitte Korsager Andersen.

Endelig må man tage hensyn til det psykologiske pres, Karen var udsat for. I de forløbne måneder havde hun set sin mor og adskillige af sine venner blive dømt og henrettet, og nu var hendes egen sag igang. Der kan ikke være tvivl om, at hun har været skræmt fra vid og sans. Da hun tilstod, var det overfor en række af egens respekterede og toneangivende personer. To præster, en klosterfoged, Peder Sørensen, som tidligere havde ført trolddomssager for tinget, og to af hovedvidnerne. Det har været vanskeligt at sætte sig op mod disse myndighedspersoner. Dertil kom, at Karens naboer og bekendte var strømmet til for at høre hende tilstå.

Tilståelsen blev til ved, at tilhørerne stillede spørgsmål, som Karen besvarede. Karen havde kendskab til tidligere processer fra egnen og refererede udførligt til dem i sin tilståelse. Det siger meget om hendes selvforståelse, at hun på intet tidspunkt tilstod at have udøvet trolddomsgerninger på egen hånd. I samtlige forhold hævdede hun, at hun havde samarbejdet med andre. Oftest personer, som allerede var anklaget eller dømt for trolddom.

Hovedparten af de spørgsmål, der blev rettet til Karen, drejede sig om maleficium. Udover de forhold, som var blevet omtalt på Skodborg Herredsting, nævntes adskillige andre.

Karen tilstod, at hun i otte tilfælde havde været med til at ødelægge høsten for egens bønder. I flere tilfælde specificeredes det, at det havde drejet sig om rugafgrøden, som var den vigtigste kornafgrøde. I to tilfælde havde hun sammen med andre forvoldt sygdom og død blandt heste og får og i tre tilfælde blandt kvæg. Adskillige gange havde hun sammen med andre troldkvinder på overnaturlig vis stjålet mælken fra køerne og smørret fra smørkærnerne. Hertil kommer, at hun i flere tilfælde havde været med til at forvolde sygdom og død hos børn og voksne.

Sygdommens karakter omtales sjældent, men i to tilfælde havde troldkonerne forgjort en mand, »så al hans indvordes skulle brænde«. Endelig havde Karen været med til at forgøre en mand, så han ville drukne sig i floden, en anden så han ikke kunne avle børn, og en tredje så han aldrig kunne blive ægte gift.

Det fremgår af Karens tilståelse, at de trolddomstroende forestillede sig, at trolddommen rettede sig mod befolkningens liv og livsgrundlag. Ugeringerne var oftest rettet mod den agrare produktion, og således klart relateret til det bondesamfund, Karen levede i.

Sammenligner man med trolddomsprocesser fra byerne, hvor eksistensgrundlaget var et andet, ser man, at trolddommen rettede sig mod andre emner. Købmændenes skibe forliste, håndværkernes værktøj gik i stykker, og råmaterialerne var umulige at bearbejde.

Tilståelsen bekræfter det foreløbige billede af, hvordan man forestillede sig, at trolddommen ramte. Troldkvinderne handlede aldrig uden provokation. Når de rettede deres skadevoldende trolddom mod andre, var der altid tale om hævn for en uret, der var blevet begået mod dem. Alle de trolddomsforhold, Karen tilstod, fulgte dette mønster. Præsten i Gudum havde fået forgjort sin rugafgrøde, fordi han ikke ville hjemmedøbe et barn, og fordi han ikke ville betale fyrre daler, som han skyldte en troldkvinde. En bonde fik ødelagt halvdelen af sin byghøst, fordi han havde slået en hund ihjel, som tilhørte en af troldkvinderne. En anden bonde blev ramt af sygdom, fordi han ikke ville låne en skæppe sædekorn ud o.s.v. Der er ingen tvivl om, at Karen mente, at disse personer ikke opførte sig som gode naboer.

Anklagerne fortalte intet om, hvordan man forestillede sig, at maleficium rent faktisk blev udført. Dette punkt belyses til gengæld meget udførligt i Karens tilståelse.

Man kunne forgøre markafgrøder ved at trække et tov over kors hen over marken, kaste en ål på marken, stjele fyrretyve kærner af en mands udsæd og begrave dem under hans lade eller begrave en gryde med hår fra alle slags vilde dyr i marken. Kogte man de vilde dyrs hår sammen til en lind grød, kunne de desuden bruges til at forvolde sygdom blandt mennesker og dyr. En mere enkel måde at skabe sygdom på var at kaste jord over venstre skulder.

Forestillingen om at hår skulle indeholde en vis kraft, er kendt fra mange kulturer. Mest velkendt er nok Det gamle Testaments beretning om Samson, der fik overmenneskelig styrke, da han lod hår og skæg gro. I det islamiske kulturområde er det stadig påbudt at brænde og nedgrave afklippet hår og negle, for at man ikke uforvarende skal komme til at skade andre mennesker. Også hjertet tillægges en særlig kraft. I mange jægerkulturer spiser den unge jæger det rå hjerte fra det første dyr, han nedlægger. Herved mener han, at han kommer i besiddelse af nogle af dyrets egenskaber, f.eks. mod og hurtighed. I sin tilståelse berettede Karen, at en allerede dømt troldkvinde, Anne Marslund, ved at koge et hundehjerte kunne tvinge andre til at løbe. »De måtte løbe lige så hurtigt som hjertet kogte«.

Endelig redegjorde Karen for, hvordan troldkvinderne bar sig ad med at stjæle smør: På Valdborg nat tog de til et øde sted med en tom smørkærne. Mens de foregav at kærne, sagde de den magiske formel »Smør af øster, smør af sønder, smør af vester og smør af norden«, og straks fyldtes kærnen med smør. Næste morgen kunne egnens bønder konstatere, at der ikke kunne malkes mælk af kærne.

Et fællestræk ved Karens forklaringer på, hvordan man bar sig ad med at udøve maleficium var, at det altid skete ved magiske handlinger eller magiske formler. Der var på intet tidspunkt tale om, at maleficium blev udøvet ved indre kraft. Dette bekræfter, at der var tale om trolddomsforestillinger.

Hidtil har vi beskæftiget os med maleficium-forestillingerne i Karen Rotborings tilståelse. Disse udgør størstedelen af tilståelsen. Da den er blevet til ved spørgsmål fra tilhørerne, kan man slutte, at det var maleficium-anklagerne, der interesserede befolkningen. Men tilståelsen berørte også forhold, som ikke var omtalt i anklagerne.

Som en noget løsrevet og kortfattet indledning til tilståelsen berettes om Karens indvielse til djævelen:

Pinsenat havde Karen opholdt sig i Resen kirke sammen med fem andre kvinder fra egnen. På opfordring havde hun »forsværgt Gud i himmelen, dåb og kristendom og al den lod og del hun skulle have i Guds rige«. Derefter havde Anne Marslund døbt hende i djævelens navn og slået hende fire gange i nakken og to gange på skulderen med en lystestage fra alteret. Efter indvielsen havde Karen fået tildelt en hjælpeånd, Hjortløber, som skulle tjene hende i djævelens navn. Hjortløber rev hende over venstre øje, og satte en lang ridse på hendes venstre arm. Dermed havde hun fået sit djævelmærke. I mellemtiden var der kommet flere mennesker til sammen med deres hjælpeånder. Da der var ca. 20 personer forsamlet i Resen kirke, løb hjælperne, som kunne antage hunde- eller rotteskikkelse, til Gudum præstegård efter vin. Derefter festede de til den lyse morgen og lovede hinanden, at de ville »forgøre jordens grøde og binde fiskene i vandet ved Djævelens hjælp«.

Omtalen af den natlige sammenkomst, hjælpeånder og djævelpagt leder tanken hen på den sydeuropæiske heksetro.

De natlige sabatter spillede en afgørende rolle i heksemytologien. Djævelen selv var tilstede ved sabatterne, hvor hekse fra hele den kristne verden kom, ridende på deres hjælpere eller flyvende gennem luften for at tilbede ham. Under sabatten spiste og drak heksene sammen med djævelen og hjælpeånderne. Efter måltidet, som bestod af børnelig, havde heksene samleje med djævelen, og man dansede med ryggen mod hinanden, til solen stod op.

Den natlige sammenkomst i Resen kirke kan ikke betegnes som en egentlig sabbat. Dertil mangler for mange af de bærende sabbatelementer. Djævelen var ikke selv tilstede. Det var ikke hekse fra hele den kristne verden, men kun ca. tyve af egnens beboere, der mødtes, og der var ikke tale om kannibalisme og samleje med djævelen. Alligevel kan der ikke være tvivl om, at Karens beretning var inspireret

Ifølge Karen Rotborings tilståelse mødtes troldkvinderne på det ensomt beliggende sted Kærgårds Mølle for at stjæle smør fra egnens bønder. Foto: Birgitte Korsager Andersen.

af hekseforestillingerne. Man mødtes om natten sammen med hjælpeånder, man drak, og man festede, og Karen indgik en pagt med djævelen, idet hun afsvor sin kristendom, og lod sig gendøbe i djævelens navn. Pagten har en overordnet betydning i heksemytologien, idet det netop var gennem den, heksen opnåede sine overnaturlige evner. Ifølge mytologien bekræftes pagten ved, at djævelen satte et mærke på heksen. I Karens beretning var det hjælpeånden, Hjortløber, der gav hende djævlemærket.

Forestillingen om, at heksene udgjorde en trussel mod det bestående samfund, genfindes i en modereret form i Karens tilståelse. Under festen i Resen kirke lovede man hinanden, at man ville ødelægge høst og fiskeri.

Denne del af tilståelsen omhandler altså tydeligvis hekseri, og der røbes et vist kendskab til heksemytologi. Men indledningen har ingen sammenhæng med den øvrige del af tilståelsen. Natlige sammenkomster, djævelpagt og hjælpeånder omtales ikke andre steder i Karens tyve sider lange tilståelse. Desuden ville Karen som heks være i stand til at skade andre ved indre kraft. Alligevel udøves maleficium altid ved hjælp af magiske handlinger.

Spørgsmålet er, hvordan hekseforestillingerne er kommet ind i Karens tilståelse. Det fremgår såvel af anklagerne som af de spørgsmål, der stilles til Karen under tilståelsen, at den lokale bondebefolkning enten ikke har haft kendskab til forestillingerne eller var uinteresserede i dem. Det er mest nærliggende at antage, at hekseforestillingerne er blevet indført af de præster og øvrigheds personer, der var tilstede ved tilståelsen.

Peder Sørensen havde tidligere ført processer ved tinget og vidste, hvad myndighederne lagde vægt på, og at præsterne var interesseret i sagens teologiske

Heksesabbat på Bloksbjerg. Af ukendt kunstner fra 1600-tallet.

aspekt. Endvidere må man gå ud fra, at præsterne, som de mere veluddannede på egnen, kan have haft et vist kendskab til tidens strømninger.

Karen dømtes til døden ved Viborg Landsting. Begrundelsen var, at hun havde afsvoret sin kristendom og indgået en pagt med djævelen. Som bevis fremvistes en lang skramme på hendes venstre arm. Endvidere blev der lagt vægt på, at hun havde været medlem af et heksekollektiv. At hun havde tilstået adskillige tilfælde af skadevoldende trolddom, blev tillagt underordnet betydning. Karen blev anklaget for trolddom. Hun blev dømt for hekseri.

Der er tale om to forskellige opfattelser af Karens »forbrydelse«: En folkelig og en lærd.

Den folkelige forestilling om, at visse mennesker var i stand til at skade andre ved hjælp af trolddom, har været kendt over det meste af verden til alle tider, den lærde teori om djævelpagt og kollektivt hekseri udvikledes derimod i den kristne del af verden i løbet af det 14. og 15. århundrede af jurister og teologer.

Bag teorien lå forestillingen om en personificeret djævel. Før reformationen havde han været en forholdsvis uskyldig »Haltefanden«, men i løbet af det 15. århundrede ændredes synet på ham. Han blev en herre med så høj status, at han op-

trådte som Kristi modstander⁹⁾. Som en feudallerre sikrede han sig en hær af tilhængere, hekse, som havde indgået en troskabspagt med ham. Sammen med dem ventede han så på en passende lejlighed til at omstyrte det kristne samfund.

På denne baggrund begyndte de lærde at tage de folkelige maleficium-anklager alvorligt. Ved at forudsætte en forbindelse mellem udøverne af maleficium og djævelen, fik anklagerne mening. Når man kunne udføre mirakler ved Guds hjælp, var det nærliggende at forestille sig, at man kunne udføre maleficium ved djævelens hjælp.

Hermed var der etableret en forbindelse mellem de folkelige maleficium-forestillinger og de lærdes forestillinger om djævelpagt. Det betød, at der oftere og oftere blev afsagt dødsdom i maleficium-sager. Men som i Karen Rotborings tilfælde lagde myndighederne vægt på helt andre faktorer end anklagerne.

For datidens befolkning var det imidlertid uden betydning, om en person blev dømt for trolddom eller hekseri.

Uanset om man var trolddomstroende, som anklagerne, eller heksetroende, som dommerne, var man enige om, at den anklagede udgjorde en trussel mod samfundet, og at en dødsdom var den eneste løsning.

Ved sabbatten dansede og festede
heksene med djævelens hjælpere.
Udsnit af Ziarnkos radering 1613.
(Her efter Gustav Henningsen:
»Heksenes Advokat« 1981 p. 64).

NOTER:

1. I perioden 1618-1624 dømtes ikke færre end 18 personer fra Skodborg Herred skyldige i trolddomskunst.
2. Reces af 6. december 1547: Ingen må pinligen forhøres før han er kendt skyldig og dømt til døden. § 17. Formålet med torturen var ikke som i Centraleuropa at pine tilståelser og angivelser ud af den anklagede. Tortur blev betragtet som en del af straffen.
3. Reces af 6. december 1547: Ingen udedske (dvs. æresløse) personer, herunder tyve, forrædere, troldkarle eller troldkvinder må troes som vidne i nogen sag § 8.
4. De 15 nævninge blev opkrævet i det kirkesogn, anklagede boede i. De kunne vælges enten af den anklagede selv eller af anklageren. De overhørte sagen og afgav en kendelse. Var nævningene valgt af den anklagede, skulle de afgive en enstemmig ed om anklagedes uskyld, hvis sagen ikke skulle tabes. Var de derimod valgt af anklagerne, afsagde de en kendelse efter almindeligt flertal.
5. Sagsakterne findes i Landsarkivet for Nørrejylland B 24-561 Viborg Landstings Dombøger, 1624 C, Fol. 95v-111r, 14.2. 1624, og B 24-58 Viborg Landstings Tingbøger 1624, pag. 40r-41r, 14.2. 1624. Jens Chr. V. Johansen har foretaget udskriften.
6. Et tilsvarende mønster for, hvordan maleficium ramte, er påvist i Essex i England af Alan MacFarlane i bogen *Witchcraft in Tudor and Stuart England* (1970).
7. De sydeuropæiske heksetrosforestillinger er behandlet udførligt af Gustav Henningsen i disputatsen *The Witches Advocate* (1980), *Heksenes Advokat* (1981).
8. Uviklingen i synet på djævelen er behandlet af Norman Cohn i *Europe's Inner Demons* (1975).

LITTERATUR:

- Christensen, Jens og Jens Chr. V. Johansen: *Men mon ikke de var skyldige. Fortid og Nutid XXIX*, 1981-1982.
- Cohn, Norman: *Europe's Inner Demons*, 1975.
- Henningsen, Gustav: *Heksefølgelser, Daglig liv i Danmark* bd. 1. Red. Axel Steensberg, Kbh. 1969.
- Henningsen, Gustav: *Den europæiske heksefølgelse, Jordens Folk VII-VIII*, 1971-1972.
- Henningsen, Gustav: *Hver by sin heks*, Skalk. nr. 3 1979.
- Henningsen, Gustav: *The Witches Advocate*, 1980. I fork udg på dansk, *Heksenes Advokat*, 1981.
- Jensen, Karsten Sejr: *Trolddom i Danmark 1500-1588*, Kbh. 1982.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel: *The Peasants of Languedoc*, 1976.
- MacFarlane, Alan: *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, 1970.
- Midelfort H. C. Erik: *Witch Hunting in Southwestern Germany*, 1972.
- Trevor-Roper, Hugh R.: *Hekse og Heksejagt*, 1973.

Birgitte Korsager Andersen
 Cand. mag. i historie
 og etnologi
 Asnæsvej 26
 4400 Kalundborg
 Født 1955

Nr. Nebel-Tarm jernbane

Af Ole Edvard Mogensen

I forbindelse med de mange og langvarige drøftelser om en bane fra Varde til Nr. Nebel, som gik forud for denne banes anlæg, var der på et tidspunkt også tale om at forlænge Varde-Nr. Nebel banen til Sdr. og Nr. Bork. Det blev dog ikke til noget, i første omgang fik Varde-Nr. Nebel jernbane, VNJ, endestation i Nr. Nebel. Skulle man til området syd for Ringkøbing fjord, måtte man tage til takke med dagvognene. Af disse var der to, som kørte mellem Nr. Nebel og Tarm. Den ene var en lukket postførende dagvogn, og den anden var en privat dagvogn. Ingen af de to dagvogne kørte dog om søndagen.

I 1905 nedsatte de interesserede kommuner et udvalg, som skulle fremme anlægget af en bane fra Nr. Nebel til Tarm. Denne opgave hastede efterhånden, idet et rigsdagsudvalg på daværende tidspunkt arbejdede med en ny lov, som skulle erstatte den første store jernbanelov af 1894.

Anlægget af en privatbane fra Nr. Nebel til Tarm var indeholdt i den anden store jernbanelov, loven af 27. maj 1908. Loven gav hjemmel til anlæg af bl.a. ialt 51 privatbaner, men adskillige af disse blev dog aldrig bygget.

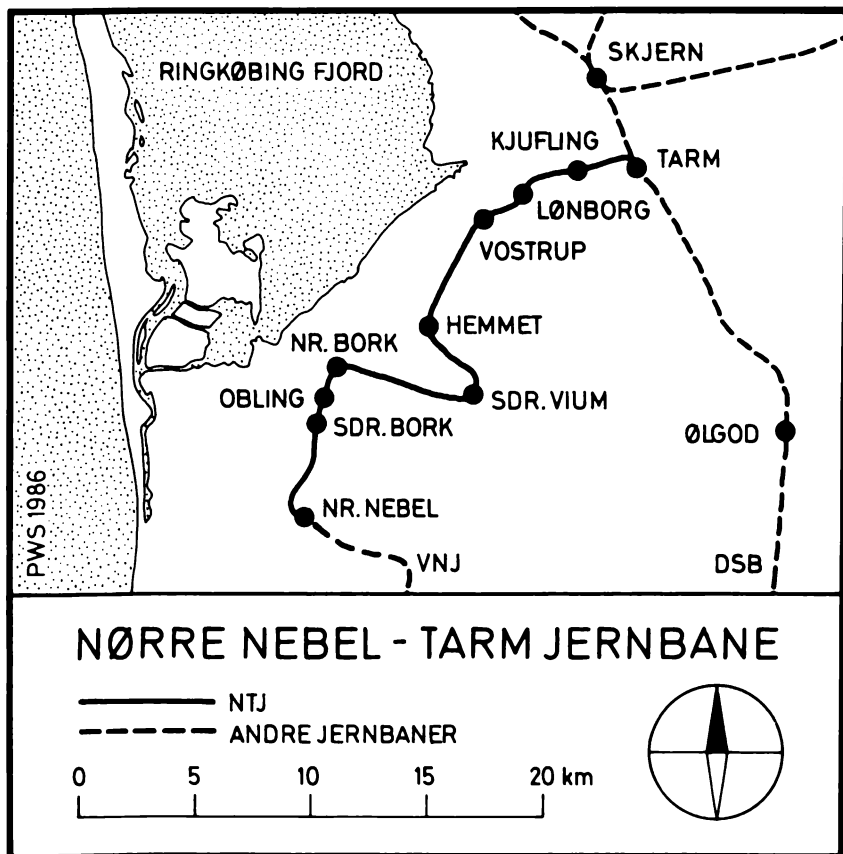
Med lovens vedtagelse havde banen ikke blot fået den officielle godkendelse, oplandet havde også fået en solid statsstøtte, idet staten – selv om der var tale om en privatbane – betalte 50 procent af anlægsudgifterne, som var anslået til ca. 1 million kr.

Den 31. juli 1911 blev der udstedt eneretsbevilling til det af kommunerne nedsatte arbejdsudvalg, hvis formand var førstelærer, sognerådsformand A.J. Jørgensen, Tarm.

Varde-Nr. Nebel banens driftsbestyrer, ingeniør Julius N. Meyer, Varde, blev ifølge overenskomst med bevillingshaverne ledende ingeniør ved anlægget af Nr. Nebel-Tarm jernbane, NTJ.

I dagene fra den 9. til den 12. april 1912 holdt Det kongelige Kommissariat for Nr. Nebel-Tarm banen besigtigelsesforretning under ledelse af kongelig kommissarius Nørgaard.

I den følgende periode frem til banens åbning havde bevillingshaverne travlt. Der blev indgået kontrakter og overenskomster til alle sider om de mange forhold, som skulle bringes i orden, inden banen kunne tages i brug.

Nørre Nebel-Tarm jernbane havde ikke noget stort opland. Mod nord-nordvest begrænsede Ringkøbing Fjord oplandet. Endvidere begrænsedes oplandet af andre – og tidligere anlagte – jernbaner. Nørre Nebel-Tarm jernbane kom således til at opleve konkurrence straks fra åbningen. Tegning: Povl Wind Skadhaug.

Skinnerne, der havde en vægt af 22,45 kg/m, blev fremstillet ved værkerne: »Phoenix« AG., Hoerde i W., og »Union« AG., Dortmund, og leveredes i tiden 1. maj – 1. juni 1912 fra Stahlwerks – Verband AG., Düsseldorf. Prisen var 104 kr. pr. ton leveret »franco Wagon« på Tarm station, eller 105,75 kr. pr. ton leveret på samme betingelser på Nr. Nebel station.

Imprægnerede fyrresveller leveredes af R. Collstrup A/S.

Arkitekt A. Preisler, København, fik til opgave at tegne lokomotivremisen i Tarm samt stationsbygningerne – som skulle være af lignende type som på Ryomgård-Gjerrild jernbane – til banens seks mellemstationer.

Forløberen for Nr. Nebel-Tarm jernbane var dagvognen. Den ses her foran Bechs Hotel i Tarm. Foto: Egvad Egns-historiske Samling.

Mursten leveredes fra flere teglværker. Bl.a. leverede Lysbro Teglværk 150.000 sten frit i banevogn på Tarm station til en pris af 28 kr./pr. 1.000 stk.

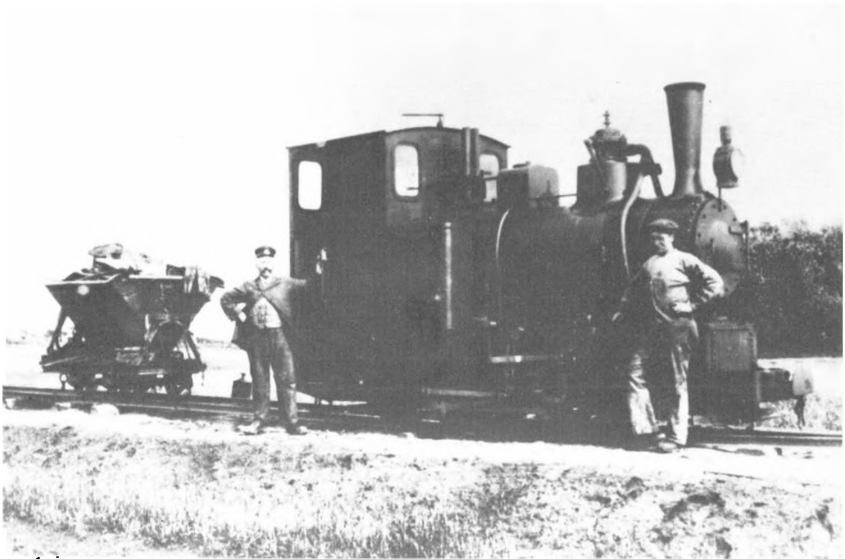
Mellem Varde-Nr. Nebel jernbane og bevillingshaverne for Nr. Nebel-Tarm jernbane blev der indgået en overenskomst om fællesdrift, hvori bl.a. bestemtes, at:

- hver af banerne er et selvstændigt selskab med selvstændigt regnskab og udbyttefordeling
- mellem de to baner finder gennemgående ekspedition sted,
- driftsledelse og banemester er fælles for banerne,
- lokomotivpersonalet og togpersonalet er fælles for begge baner, og udgifterne til lønninger m.m. til disse, ligesom alle udgifter til togafdeling og maskinafdeling – dog med undtagelse af materiellets vedligeholdelse – fordeles mellem de to baner i forhold til de på hver bane kørte togkilometer.

I en særlig overenskomst blev der truffet aftale om Nr. Nebel-Tarm jernbanes optagelse på Varde-Nr. Nebel jernbanes station i Nr. Nebel.

I en tilslutningsoverenskomst med statsbanerne blev godtgørelsen, som Nr. Nebel-Tarm jernbane skulle betale for optagelse på overgangsstationen i Tarm, fastsat til 4700 kr.

Gennem annoncer i en række dagblade i august 1913 søgtes seks baneformænd. På hver mellemstation blev der i stationsbygningen indrettet en tjenestebolig. Her skulle baneformanden og hans hustru bo. Mens baneformanden så arbejdede med vedligeholdelse af sporet m.v., skulle hans hustru arbejde som ekspeditrice på stationen. Der kom 45 ansøgninger. Bevillingshaverne indbød 13 ansøgere til stillin-

Ved anlæggelsen af Nr. Nebel-Tarm jernbane blev anvendt et entreprenorlokomotiv tilhørende firmaet Wätzold og Jørgensen. Foto: Arkiv S. A. Guldvang.

gen som baneformand og den pågældendes hustru – eller vordende hustru – til at give møde på Gæstgivergården i Tarm den 10. oktober 1913 »Kl. 2½ Eftmd.« for, som man skrev, »at forhandle om Sagen«. Da der kun skulle ansættes seks, måtte de øvrige ansøgere rejse forgæves, men disse fik dog deres rejseudgifter godtgjort. Dette var ikke uden betydning, idet ansøgerne kom langvejs fra, en således fra Haslev. Den pågældende, som ikke blev ansat, fik en godtgørelse på 19 kr. 90 øre.

Følgende blev ansat:

I Sdr. Bork hr. og fru Kjeldstrup,
i Nr. Bork hr. og fru Olsen,
i Sdr. Vium hr. og fru Eskesen,
i Hemmet hr. og fru Nielsen,
i Vostrup hr. og fru Grønborg, samt
i Lønborg hr. og fru Frederiksen.

De nye medarbejdere skulle ekviperes på behørig vis, og hos Det militære Klædeoplag, København, blev indkøbt 40 m klæde til uniformer til funktionærerne. Hatte- og bundtmager Adolph S. Nissen, Varde, leverede seks uniformshuer til baneformændene til en pris af 5 kr. 50 øre pr. stk. Skrædder A. Schmidt, Varde, syede en »Dame-Kåbe« til hver ekspeditrice. Pris pr. stk. 22 kr. Seks kapper til baneformændene blev leveret af skrædder M. Pedersen, Varde.

Som en af de sidste forberedelser inden åbningen blev der udbragt 158 køreplaner til de af baneanlægget berørte lodsejere.

INDVIELSEN

Endelig oprandt så den store dag, hvor den festlige indvielse skulle finde sted. Den 3. november 1913 kørte et smukt pyntet tog med indbudte gæster en tur på banen. Blandt de mere prominente gæster var trafikminister Hassing Jørgensen. Festmiddagen blev indtaget på Bechs Hotel i Tarm.

C. Christensen Mecklenborgs dekorations- og malerforretning, Varde, havde sørget for udsmykningen af indvielsestoget. Musikdirektør J. Fr. Poulsen, Esbjerg, stillede seks musikere, som sørgede for den musikalske del af åbningshøjtideligheden. Prisen herfor var 100 kr.

Dagen efter, den 4. november 1913, åbnedes banen for offentlig trafik. Den nye bane var 30 km lang, uden indhegning og bevogtning af overkørsler. Den stærkeste stigning var 1:100 og mindste kurveradius på fri bane var 300 m. Der kørte tre tog daglig i hver retning. Rejsetiden var ca. en time for de hurtigste tog. Største tilfælde hastighed var 45 km/t, hvilket idag ikke lyder særligt imponerende, men sammenlignet med dagvognen, som var ca. tre timer om samme tur, repræsenterede den nye bane et betydeligt fremskridt.

Nr. Nebel-Tarm jernbane blev drevet som et aktieselskab med generalforsamlingen som selskabets øverste myndighed. Den 28. september 1914 blev selskabets love stadfæstet. Selskabets hjemsted var Tarm. I de første år havde bestyrelsen følgende sammensætning:

Anlægsarbejde på strækningen mellem Nr. Børk og Sdr. Vium. Foto: Arkiv Hans Jørn Fredborg.

Førstelærer, sognerådsformand A.J. Jørgensen, Tarm, bestyrelsens formand, repræsentant for Ministeriet for offentlige Arbejder.

Gårdejer N. Lykke Sørensen, Sdr. Bork, repræsentant for Finansministeriet.

Amtsrådsmedlem J. Andrup, Lønborg, repræsentant for Ringkøbing amtsråd.

Boghandler A.G. Madsen, Tarm, og gårdejer J.P. Nielsen, Nedergård, Lønborg, repræsentanter for Lønborg-Egvad.

Sognerådsformand Chr. Hansen Christensen, Hemmet, og gårdejer J. Chr. Sørensen, Sdr. Vium, repræsentanter for Hemmet-Sdr. Vium.

Sognerådsformand L. Jensen, Nr. Bork, og gårdejer L. Hansen, Sdr. Bork, repræsentanter for Sdr.- og Nr. Bork.

Midlerne til banens anlæg blev tilvejebragt ved aktietegning. Efter afslutning af anlægsregnskabet kunne aktiekapitalen fastsættes til 1.107.500 kr., der tilhørte med halvdelen staten, og med halvdelen følgende kommuner: Ringkøbing amtskommune 75.000 kr., Egvad kommune: 1/15 af resten, Lønborg 4/15 af samme rest, Hemmet-Sdr. Vium kommune 1/3 af samme rest og Sdr. og Nr. Bork kommune 1/3 af samme rest.

Til ledelse af banens daglige drift ansattes af bestyrelsen en driftsbestyrer. Den første driftsbestyrer ved banen var ingeniør Julius N. Meyer, som også var driftsbestyrer for Varde-Nr. Nebel jernbane.

I banens andet driftsår, 1. april 1914 – 31. marts 1915, den første ordinære driftsperiode, som omfattede 365 dage, blev der foretaget 54.661 rejser på banen. I samme driftsår blev der befordret:

Il- og fragtgodt	24.205 tons
201 heste	
2235 hornkvæg	
3702 svin	
924 får og kalve	
Ialt beregnet til en samlet vægt af	<u>1.588 tons</u>
Ialt	<u>25.793 tons</u>

Med 18.533 tons var »Uforarbejdet Jord- og Stenarter (herunder Mergel)« langt den væsentligste godsart. Banens transportarbejde var ikke særlig stort, men indtægterne var dog store nok til at holde trit med udgifterne, således at resultatet blev et driftsoverskud på 20.359 kr. Af togkilometer var der i plan- og ekstratog kørt 72.718. Samtrafikken mellem de to privatbaner, hvor der fandt gennemgående ekspedition sted, viste sig at være ringe.

I driftsåret 1915-16 blev der foretaget 57.599 rejser på banen, og der blev befordret 32.976 tons gods, hvoraf størstedelen var mergel. Sammenlignet med det foregående driftsår var der tale om en indtægtsforøgelse på ca. 19.000 kr., men driftsudgifterne var steget med ca. 22.000 kr., således at driftsoverskuddet kun blev på 17.162 kr.

Km.	Persontakst	45. Varde—Nørre Nebel—Tarm. (Privat).				45. Tarm—Nørre Nebel—Varde. (Privat).			
		1	2	3	4	5	6	7	8
	Fra Varde S.								
		Fra Kjøbenhavn ¹⁾ 752	1155	—	900	Fra Kjøbenhavn ¹⁾ 752	1155	—	900
	II III	Ringhøbing ⁴⁵⁾ 525	890	1180	547	Ringhøbing ⁴⁵⁾ 525	890	1180	547
		—	412	1089	1245	—	412	1089	1245
	Kr. o. Kr. o.	Fra Varde Statsbat. 555	915	100	630	Fra Tarm	700	1180	245
3	0 80 0 20	• Varde Vestbgd. 690	985	115	635	• Kjølbjng	x	x	x
7	0 55 0 35	• Hyllester	690	985	134	• Lønbjrg	710	1160	265
9	0 60 0 40	• Jænderup	614	940	134	• Vostrup	717	1147	301
12	0 75 0 50	• Billum	598	990	144	• Hemmet	780	1205	315
16	1 00 0 65	• Oxbøl	648	1045	205	• Sønder Vium	740	1215	397
19	1 15 0 75	• Vregum	648	1045	215	• Nørre Bork	746	1297	398
25	1 35 0 90	• Hense	701	1085	281	• Obling	x	x	x
28	1 45 0 95	• Outrup	710	1094	260	• Sønder Bork	805	1297	348
33	1 65 1 10	• Lunde	780	1045	288	• Nørre Nebel	814	1245	355
38	1 80 1 20	• Nørre Nebel	790	1040	300				
		Fra Nørre Nebel	815	1110	430	Fra Nørre Nebel	580	845	100
42	2 10 1 40	• Sønder Bork	898	1130	410	• Lunde	555	845	118
43	2 20 1 45	• Obling	x	x	x	• Outrup	555	908	125
45	2 25 1 50	• Nørre Bork	888	1135	455	• Hense	651	125	652
51	2 50 1 65	• Sønder Vium	845	1145	455	• Oxbøl	690	945	210
55	2 70 1 80	• Hemmet	845	1201	450	• Billum	697	1050	290
60	2 95 1 95	• Vostrup	905	1211	500	• Jænderup	648	1015	340
63	3 10 2 05	• Lønbjrg	910	1200	510	• Hyllester	630	1017	397
65	3 15 2 10	• Kjølbjng	x	x	x	• Varde Vestbgd. 637	1085	245	822
68	3 30 2 20	• Tarm	940	1290	530	• Varde Statsbat. 710	1040	300	815
		• Ringhøbing ⁴⁵⁾ 1088	318	785	1145	• Ringhøbing ⁴⁵⁾ 1088	318	785	1145
		• Ebyhøj ⁴⁵⁾ 1281	430	1011	1204	• Ebyhøj ⁴⁵⁾ 804	1291	430	1011
		• Kjøbenhavn ¹⁾ 827	527	756	819	• Kjøbenhavn ¹⁾ 458	827	527	756

* Kan ses af Halvplanen.

† Kan ses af Halvplanen.

Køreplanen fra 1916.

Nabobanen Varde-Nr. Nebel havde i samme driftsår et overskud på 50.499 kr., Ringkøbing-Ørnhøj-Holstebro jernbanes overskud var på 46.729 kr., og selv en tertærbane som Vemb-Lemvig-Thyborøn kunne opvise et større overskud, nemlig på 44.214 kr. Det var altså allerede på daværende tidspunkt klart, at Nr. Nebel-Tarm jernbanen ikke hørte til blandt de mest rentable baner.

Højere kulpriser var den væsentligste årsag til det formindskede driftsoverskud. Udgiftposten brændsel til lokomotiverne var steget fra 12.909 kr. til 22.698 kr. Af togkilometer var der i plan- og ekstratog kørt 80.784.

I driftsåret 1916-17 blev der foretaget 72.506 rejser på banen, og det skulle siden vise sig at være det højeste antal, man nogensinde nåede. Der blev befordret 47.520 tons gods, hovedsagelig mergel. Såvel person- som godstrafikken udviste altså fremgang, men udgifterne var løbet fra indtægterne, og banen gav overskud. Driftsudgifterne var steget med ca. 30.000 kr., mens indtægterne kun var øget med ca. 7.000 kr. Resultatet var et underskud på 5738 kr. Ikke nogen formue, men nok til at vække almindelig skuffelse. At en jernbane dengang gav underskud, var ligeså enestående, som det siden skulle blive, at den gav overskud. Udgiftposten brændsel til lokomotiverne var nu steget til 41.958 kr. Af togkilometer var der kørt i plan- og ekstratog 88.345.

I driftsåret 1917-18 foretoges der 53.485 rejser på banen. På trods af et faldende antal rejsende var indtægten af personbefordringen omtrent den samme som i det foregående driftsår. Det hang sammen med, at banen pr. 1. maj 1917 havde forhøjet persontaksterne med 25 procent. At antallet af rejsende faldt, kan ikke undre, idet toggangen var indskrænket til kun at omfatte to persontog i hver retning daglig. Det havde været nødvendigt at foretage indskrænkninger i køreplanen, da kulmangelen begyndte at blive følelig. Dette var et af resultaterne af de vanskelige for-

syningsforhold, som var en følgevirkning af 1. verdenskrig og den uindskrænkede u-bådskrig. Godstrafikken var svundet ind til kun 13.464 tons. Mergeltransporterne var gået i stå som følge af vognmangel, og Vestjyllands Mergelselskab kunne i en periode ikke afsende mergel fra lejet i Rindum. På denne baggrund måtte økonomien for banen blive elendig. Hertil kom, at kulpriserne nu var mere end fordoblet i forhold til driftsåret 1915-16. Prisstigninger i almindelighed og dyrtidstillæg påvirkede også økonomien for banen i negativ retning. Resultatopgørelsen viste et driftsunderskud på 40.237 kr. Af togkilometer var der i plan- og ekstratog kun kørt 43.630, en halvering i forhold til året før. Driftsåret 1917-18 var på alle måder et trist år for den lille jernbane.

Den 1. april 1918 blev de for Sydfyenske m.fl. jernbaner gældende gods- og kreaturtakster indført, hvilket udgjorde en forhøjelse på ca. 45 procent. Samtidig forhøjedes persontaksterne med 30 procent af de oprindeligt gældende. Den 1. oktober 1918 forhøjedes gods- og kreaturtaksterne med 30 procent og persontaksterne med 20 procent.

I driftsåret 1918-19 blev der foretaget 50.612 rejser på banen. Mergeltransporterne var kommet igang igen, og der blev befordret ialt 28.593 tons gods. Af togkilometer var der i plan- og ekstratog kørt 46.194. Kulpriserne steg stadig, og udgiftsposten brændsel til lokomotiverne var på 74.296 kr. Driftsunderskuddet udgjorde 8.218 kr.

I august 1919 oprettede Nr. Nebel-Tarm jernbane og Varde-Nr. Nebel jernbane en ny overenskomst om fællesdrift af de to baner, således at disses driftsforhold blev som for én samlet banestrækning, såvel med hensyn til person- og godstakster som iøvrigt alt, hvad der vedrørte den daglige drift. Enhver indtægt af person- og godstransporter indgik i det fælles driftsregnskab, og kun de særlige indtægter, der kunne siges udelukkende at vedrøre ét af selskaberne, blev holdt uden for dette. På samme måde forholdt det sig med udgifterne. Den ny overenskomst kunne begrænse administrationen noget, hvilket var til begge baners fordel, men for Varde-Nr. Nebel jernbane var det utvivlsomt ikke nogen fordel, at der ikke blev ført særskilt regnskab. Driftsunderskuddet skulle fordeles med $\frac{2}{3}$ til Varde-Nr. Nebel jernbane og $\frac{1}{3}$ til Nr. Nebel-Tarm jernbane.

Resultatet af driftsåret 1919-20 blev et underskud på 80.367 kr. Indtægterne var ganske vist større end udgifterne, ca. 3.000 kr., hvis regnskabet umiddelbart kunne sammenlignes med det fra året før. Men der var sket noget i mellemtiden. Et nyt lønningsreglement, som medførte en udgiftsstigning på ca. 84.000 kr., var indført. Såfremt lønningerne kunne have været holdt i ro, kunne banerne have haft et lille overskud. Men lønningerne måtte af gode grunde forhøjes. De betydelige prisstigninger under 1. verdenskrig havde udhulet lønningernes købekraft. Det var ikke kun kulpriserne, der steg, inflationen var nu blevet en faktor, man måtte regne med.

I henhold til lov af 30. marts 1920, midlertidig lov om rentefri lån til vanskeligt stillede privatbaner, modtog Nr. Nebel-Tarm jernbane af staten et rentefrit lån på 26.000 kr.

I de nærmest følgende år udviste regnskabet for begge baner underskud, dog med undtagelse af året 1921-22, hvor overskuddet var på 14.552 kr.

Den 1. august 1922 udvidedes køreplanen med et tog daglig i hver retning på strækningen Nr. Nebel-Tarm.

Fra 1. juni 1923 indførtes salget af abonnementsbilletter (12 billetter for 10 billetters pris).

Aktionærerne i Varde-Nr. Nebel jernbane mente, at underskuddet på driften måtte tilskrives Nr. Nebel-Tarm jernbane og var derfor utilfredse med det fælles driftsregnskab. Fra 1. april 1924 blev der derfor atter ført særskilt regnskab for de to baner, efter at en ny overenskomst var indgået.

Banerne fik ny driftsbestyrer, ingeniør, cand. polyt. N. Terp Lassen.

I driftsåret 1924-25 havde Varde-Nr. Nebel jernbane et overskud på 12.039 kr., mens Nr. Nebel-Tarm jernbane havde et underskud på 21.622 kr. På Nr. Nebel-Tarm jernbane var der i plan- og ekstratog kørt 63.550 togkilometer. Heraf var 16.101 km fremført af motorvogn. Det var den i 1924 fra De forenede Automobilfabrikker i Odense indkøbte motorvogn, der nu var sat i drift. På Nr. Nebel-Tarm jernbane kørtes et togpar med motorvogn, mens to togpar fremførtes med damplokomotiver.

I driftsåret 1925-26 udgjorde udgifterne til lønninger for første gang en større andel af de fælles udgifter til maskinafdelingen for begge baner end udgifterne til brændsel.

I 1920'ernes sidste år slog motoriseringen for alvor igennem. Banerne anskaffede i fællesskab endnu to motorvogne, og på Nr. Nebel-Tarm jernbanen kørtes der nu langt flere togkilometer med motorvogn end med damplokomotiv, idet to togpar ud af ialt tre fremførtes med motorvogn. Antallet af rejsende var varierende, men holdt sig omkring de 40.000. I driftsåret 1929-30 blev der foretaget 36.028 rejser på banen, og der blev befordret 21.929 tons gods. Underskuddet var på 8671 kr. Otto Nielsen var blevet driftsbestyrer.

I løbet af 1930'erne var antallet af rejsende svagt stigende og nåede op på 43.900 i 1937-38. Godstrafikken lå på omkring 20.000 tons i de bedste år, hvor der var mergeltransporter af betydning, men da disse svandt ind hen mod tredivernes slutning, faldt godstransporterne til ca. 10.000 tons om året.

I 1932 købte banerne et diesellokomotiv for midler fra et moderniseringslån, som staten ydede i henhold til lov af 14. marts 1931. Antallet af kørte togkilometer med damptrækraft blev yderligere indskrænket.

Underskuddet, der var på ca. 20.000 kr. om året, blev dækket af kommunerne.

BANESTRÆKNINGEN

I Tarm havde banen fuld optagelse på statsbanestationen, som varetog billetsalg, gods ekspedition, sikkerhedstjeneste m.v. Privatbanens tog benyttede et blindspor, der lå ved vestsiden af den del af perron 1, som lå nord for stationsbygningen. I stationens nordende havde banen remise med to spor, drejeskive og kulgård.

Sdr. Vium station. At være ansat ved en lille privatbanestation var ikke kun et arbejde. Det var en livsstil. Far er baneformand og mor er ekspeditrice på stationen. Foto: Museet for Varde By og Omegn.

Fra Tarm station gik banen gennem en kurve i vestlig retning forbi Kjufling trinbræt – som det oprindelig hed – for umiddelbart før Lønborg station at dreje i sydlig retning. På Lønborg station var der oprindelig kun et læssespor ud for stationsbygningen. Læssesporret havde i begge ender forbindelse med strækningssporret. Siden blev læssesporret forlænget med et blindspor i stationens nordende, ligesom der blev anlagt sidespor mod nord-nordvest til Lønborg grusgrav. Sidesporret udgik fra stationens spor 1 umiddelbart nord for stationsbygningen. Fra Lønborg fortsatte banen til Vostrup. Her var der læssespor, som i begge ender havde forbindelse til hovedsporet. Læssesporret lå på samme side af hovedsporet som stationsbygningen.

Banen fortsatte i sydlig retning til Hemmet station, som var banens største mellemstation. Her var der nemlig både krydsningsspor beliggende overfor stationsbygningen og læssespor beliggende på samme side af hovedsporet som stationsbygningen. Begge spor havde i begge ender forbindelse med strækningssporret. I Hemmet var der som på de øvrige mellemstationer opført stationsbygning og pakhus. I banens første år var køreplanen tilrettelagt således, at Hemmet var krydsningsstation.

Fra Hemmet gik banen i sydøstlig retning til Sdr. Vium station, hvor der var læssespor beliggende på samme side af hovedsporet som stationsbygningen. Læssesporret havde i begge ender forbindelse til hovedsporet.

Efter Sdr. Vium drejede banen mod vest for over en længere strækning at løbe

næsten parallelt med sig selv. Denne omvej over Sdr. Vium medførte, at banen fik det ikke særligt attråværdige tilnavn »æ kupat«. Det må dog indrømmes, at banens linieføring indtegnet på et kort kan give associationer i retning af den fra et af vore kendteste husdyrs anatomi lånte benævnelser. Efter således at have kørt både frem og tilbage nåede banen til Nr. Bork. Her var der oprindelig overfor stationsbygningen læssespor, der i begge ender havde forbindelse til strækningsporet. Senere blev sporanlægget udvidet med et blindspor tilsluttet læssesporet i nordenden.

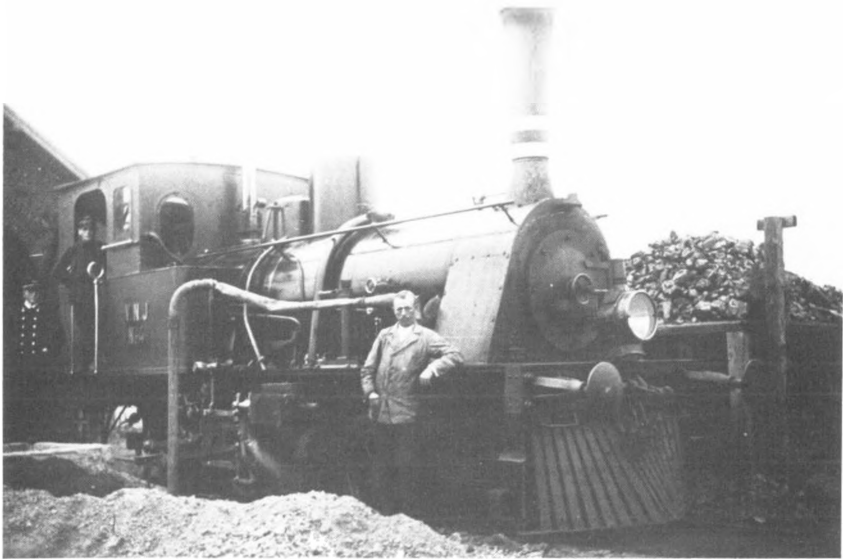
Herefter gik det i sydlig retning forbi Obling trinbræt, som fik et læssespor, til Sdr. Bork station. I Sdr. Bork var der læssespor, der i begge ender havde forbindelse til hovedsporet. Det sidste stykke gik banen i sydlig retning for umiddelbart før Nr. Nebel station at dreje i sydøstlig retning. I Nr. Nebel, der var fælles med Varde-Nr. Nebel jernbane, var der remise, vandtårn, stationsbygning, pakhús, vognremise og flere læsse- og depotspor. Stationsbygningen i Nr. Nebel, som er tegnet af overarkitekt i statsbanerne, professor H. Wenck, er i to etager og noget større end mellemstationernes bygninger.

LOKOMOTIVER OG VOGNE

Bevillingshaverne for Nr. Nebel-Tarm jernbane indgik i februar 1913 kontrakt med Nydquist & Holm AB., Trollhättan, om levering af to tenderlokomotiver af

Sdr. Bork station. Signalmasten på perronen har en signalarm gældende for hver køreretning. Signalarmen har kun betydning for et mod signalet kørende tog, når armen set fra toget ses til højre for masten. Armen vandret betyder stop. Armen skråt opefter betyder kø. Foto: Museet for Varde By og Omegn.

Varde-Nr. Nebel-Tarm jernbanes lokomotiv VNJ nr. 4 på Tarm station under klargøring til at køre mod Nr. Nebel (ca. 1920). Foto: Arkiv S.A. Guldvang.

type 1 B, samt et sæt reservedele, alt at levere senest den 1. september 1913 på Varde statsbanestation. Prisen for et lokomotiv var 23.400 kr. De to lokomotiver fik banens ejendomsmærke, NTJ samt nummer 5 henholdsvis 6. VNJs lokomotiver havde numrene 1-4. Som følge af driftsfællesskabet blev de to baners lokomotiver og vogne anvendt til kørsel på begge baner.

Fra vognfabrikken Scandia i Randers blev leveret:

3 personvogne III kl (NTJ C 25-27) á 9110 kr.

1 post- og bagagevogn med skruebremse (NTJ E 45) á 6650 kr.

4 lukkede godsvogne med håndbremse (NTJ Q 95-98) á 2785 kr.

2 åbne godsvogne med håndbremse (NTJ K 55-56) á 2170 kr.,
samt 4 reservhjulsæt og reservedele.

Personvognene var to-akslede, med åbne endeperroner, midtergang, træbeklædte og havde hver 56 pladser. Vognene var udstyret med elektrisk lys.

I 1918 købte VNJ og NTJ i fællesskab et brugt lokomotiv af statsbanerne. Det var bygget i 1889 på Maschinenfabrik Esslingen og var af typen B 1 med to-akslet tender. Lokomotivet blev omlitreret fra Bs 290, som det hed ved statsbanerne, til VNTJ nr. 7, og blev mest brugt til kørsel med mergeltog.

De to baner købte i 1925 to nye tenderlokomotiver af type 1 C fra Henschel & Sohn i Kassel, VNTJ nr. 8 og 9. I 1930 blev der fra samme fabrik leveret endnu et lokomotiv af type 1 C, VNTJ nr. 10. I mellemtiden var lokomotiverne nr. 1-5 og 7 blevet solgt eller ophugget.

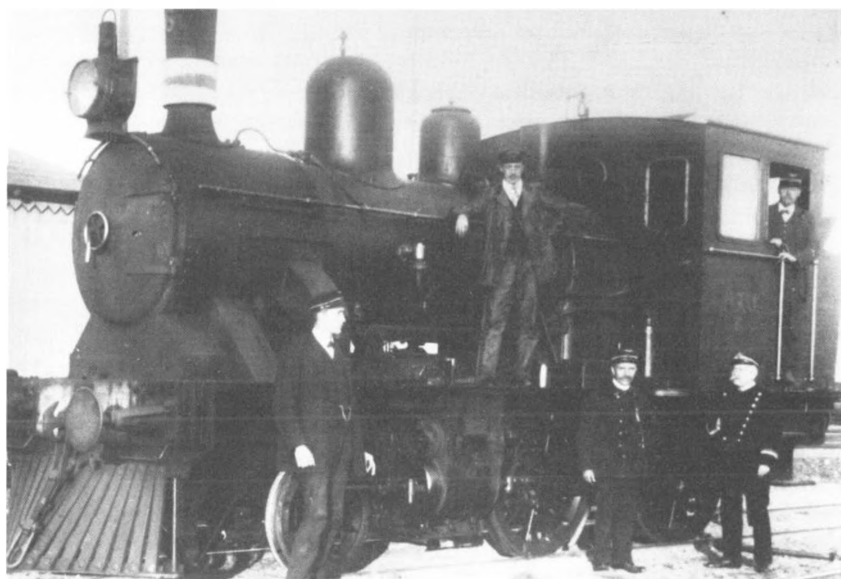
I 1916 købte VNTJ seks brugte personvogne af statsbanerne, som havde købt vognene af Vejle-Give banen i forbindelse med, at denne bane blev overtaget af staten. Vognene, der var bygget i Tyskland i 1894-95, var alle kupévogne.

På et tidligt tidspunkt – sammenlignet med andre privatbaner – anskaffede VNTJ motortrækkraft. Det skete i 1924, da man fra De forenede Automobilfabriker – Triangel i Odense anskaffede VNTJ M 1. Det var en to-akslet benzinmotorvogn forsynet med en 72 Hk motor af fabrikat MidWest. Motorvognen var pladebeklædt, brunlakeret med lys staffering og havde et kombineret motor-, fører- og baggagerum adskilt fra passagerafdelingen med en skydedør. I 1927 blev motoren udskiftet med en 100 Hk Continental motor. Samtidig blev vognen udrustet med normal trækkrog og puffere til erstatning for den oprindelige centralkobling, som vognen var forsynet med for at hindre overbelastning af motoren ved tilkobling af almindelige jernbanevogne.

En af de gamle vogne fra 1894, B 14 blev ombygget til brug som bivogn for M 1. Efter ombygningen litreredes den VNTJ C 29.

I 1926 købte VNTJ en motorvogn mere, M 2 ligeledes fra Triangel. M 2 anvendes idag til veterantogskørsel af foreningen Dalmose-Skælskør banen. Post- og personvognen D 31 blev i 1927 ombygget til motorvogn, M 3, og i 1932 anskaffede banerne fra Triangel to små motorbivogne VNTJ C 19 og C 20.

I 1932 leveredes et dieselelektrisk lokomotiv VNTJ 11. Lokomotivet var af type

Nr. Nebel-Tarm jernbanes lokomotiv nr. 6 i Nr. Nebel. Foto: Arkiv S. A. Guldvang.

1 'Bo 1'. En seks cylindret Frichs-motor af type 621C udviklede 250 Hk. Efter nedlæggelsen af NTJ i 1940 blev lokomotivet omlitreret til VNJ 11 og blev i 1978 solgt til Lokomotivklubben, som holder lokomotivet i køreklar stand til brug i veteranotog.

BANENS NEDLÆGGELSE

I december 1936 blev der af ministeren for offentlige arbejder nedsat en trafikkommission, som skulle søge at udarbejde en samlet trafikplan for hele landet. Kommissionen skulle endvidere undersøge de enkelte trafikarters forhold såvel i økonomisk som i trafikmæssig henseende, derunder hvilke transportmidler der burde nedlægges. Kommissionens afgang betænkning i 1939.

Privatbanerne blev opdelt i fire grupper. Nr. Nebel-Tarm jernbane blev henført til gruppe IV, »Baner, hvis Forhold er saadanne, at Kommissionen maa fraraade Statsstøtte«. Kommissionen indrømmede dog banen, at den havde egnstrafikal betydning og betydning i samtrafikken med statsbanerne, men mente altså, at det ikke var en statsopgave at medvirke til banens fortsatte beståen.

Når staten ikke ville medvirke til at sikre banens fortsatte eksistens, var der kun kommunerne tilbage, og disse ville eller kunne ikke påtage sig denne store forpligtelse, det var på egen hånd at føre banen videre. Banens ledelse besluttede derfor, at driften skulle standses den 31. august 1940.

På en ekstraordinær generalforsamling den 24. august 1940 blev det vedtaget at lade banen træde i likvidation. Et likvidationsudvalg bestående af fem likvidatorer blev nedsat. Generalforsamlingen valgte tre af udvalgets medlemmer, nemlig sognerådsformand, gårdejer P. Poulsen, Nr. Bork, sognerådsformand, gårdejer Jens C. Sørensen, Kyvling, og sognerådsmedlem, gårdejer Niels Jensen, Sdr. Vium, mens to medlemmer udnævntes af staten, amtmand A.V. Karberg, Ringkøbing, og dommer Arnt Møller, Skjern.

Havde der været mange forberedelser at træffe, inden banen kunne tages i brug, viste det sig at være ligeså omfattende en opgave at afvikle selskabet.

Varde-Nr. Nebel jernbane optog sporet, som blev solgt til Vandbygningsvæsenet, der anvendte det til supplerende anlæg på Vestkysten. Salget indbragte 561.293 kr. Varde-Nr. Nebel jernbane overtog den del af det fællesejede materiel, som Nr. Nebel-Tarm jernbane havde betalt. Materiellet blev overtaget til vurderingssummen 79.290 kr.

Bygningerne og arealerne på mellemstationerne samt nogle fribanearrealer blev solgt til de respektive kommuner for 48.000 kr. Ribe og Ringkøbing amter købte til vejanlæg en del af de tidligere fribanearrealer. Remisen i Tarm blev solgt til Tarm korntørreri. Banens drejeskive på Tarm station blev solgt til Varde-Nr. Nebel jernbane. Statsbanerne købte et par sporskifter fra Tarm station samt privatbanens indkørselssignal. Lokomotivet nr. 6 blev solgt til De forenede Papirfabrikker for 16.000 kr., mens otte godsvogne blev solgt til andre privatbaner.

Da alle aktiverne var realiseret, havde likvidationsboet indbragt 788.555 kr.

Men mange havde anmeldt fordringskrav i boet, så der skulle mange og trange forhandlinger til, inden der kunne opnås en fra alle sider godkendt forligsmæssig ordning.

Det lykkedes at sikre samtlige funktionærer og pensionister fuld dækning for deres krav. En række fordringskrav mod den likviderende bane blev efter indgående forhandlinger frafaldet, bl.a. frafaldt staten et krav på tilbagebetaling af et i 1920 ydet driftslån på 26.000 kr., ligesom Ringkøbing amtsråd frafaldt et krav på 34.000 kr. ifølge et gældsbev.

Banens fire oplandskommuner anmeldte i boet et samlet krav på refusion af udlæg gennem årene til dækning af banens underskud ialt 491.954 kr. Kravet kunne ikke anerkendes i sin helhed. Men efter mange og trange forhandlinger nåedes i august 1944 frem til en forligsmæssig ordning, som tilkendte de fire kommuner ialt 242.528 kr. Det blev intet at udlodde til aktionærerne, aktiekapitalen kunne ikke dækkes.

Således endte Nr. Nebel-Tarm jernbaneselskab.

Betraget ud fra en ren økonomisk synsvinkel var banen et meget tvivlsomt foretagende. Det er let at efterrationalisere og fastslå, at banen, således som forholdene udviklede sig, måtte blive en underskudsforretning af rang og derfor aldrig skulle have været bygget. Det må dog retfærdigvis siges, at ingen ved lovens vedtagelse i 1908 kunne forudse den rivende udvikling på vejtransportområdet, som kom i de følgende årtier.

KILDEHENVISNINGER

Utrykte:

A/S Vestbanens arkiv, Varde
Egvad Egnshistoriske Samling, Tarm
S. A. Guldvangs arkiv, Fredericia

Trykte:

Betænkning afgivet af Trafikkommissionen af 1936, København, 1939
Danmarks damplokomotiver, William Bay, København, 1977
Danmarks Jernbaner, Buch og Gomard, København, 1933
Driftsberetninger fra VNJ og NTJ
Jernbane-Bladet, nr. 2, 1959
Jernbanemateriel 1, Frichs Firkantede Diesellokomotiver, A.E. Kurland m.fl., Ballerup, 1973
Motormateriel 1, Jernbanemotor materiellet fra Triangel, Dansk jernbane-klub, 1976
Nr. Horne Herred, H.K. Kristensen, Tarm, 1975.
Signalposten, nr. 4, 1977
Skematisk fortegnelse over privatbanevogne, der kan indlemmes i statsbanernes tog, DSB, 1931
Vestbanen 1903-1978, O.-C. M. Plum og B. Wilcke, Dansk Jernbane-klub, 1978
Vestjyske jernbaner, Niels Jensen, København, 1977

PRISOPGAVE

Artiklen om Nr. Nebel-Tarm jernbane var et af de mange bidrag, Historisk Samfund for Ringkøbing Amt modtog i forbindelse med prisopgaven om trafik og færdselsforhold i amtet, udskrevet i anledning af 75 års jubilæet.

Ole Edvard Mogensen
Overassistent (DSB)
Ringgade 101
7600 Struer.
Født 1952 i Vrå

Skjernåens afløbsforhold gennem de sidste 250 år

Af Knud Nielsen

Dette er en beretning om menneskers arbejde med at udnytte de muligheder, naturen har stillet til deres rådighed. Engstrækningerne ved Skjernåen er større, end de er andre steder i landet, og udnyttelsen af dem har været af så stor betydning for de omliggende sognes beboere, at en stor del af disse har været afhængig af deres udbytte.

Enhver bonde er afhængig af, om der kommer regn eller solskin i de rigtige mængder og på de rigtige tidspunkter. Det har bønder ingen indflydelse på. Ved Skjern å har de også i høj grad været afhængige af åens luner, og dem har beboerne prøvet at tæmme efter fattig evne. Mulighederne herfor er blevet bedre med årene, men først i den nyeste tid er teknikken udviklet sådan, at åen har kunnet tæmmes fuldstændigt.

Mange påstår, at teknikken her har gjort vold på naturen, og at der ingen grund er til at rose sig af resultatet. Set fra teknikerens side er resultatet godt. Store engstrækninger er gjort egnede til dyrkning, så de giver et større udbytte end de fleste marker på egnen, og åen har ikke lavet oversvømmelse siden 1968.

Set fra naturelserens side er resultatet dårligt. Mest vel nok fordi natur er gjort til kultur, men også fordi der er sket en forringelse af miljøet gennem den forurening, arbejdet har medført.

Langt tilbage i tiden har Jyllands vestkyst set anderledes ud end nu. Der har været et respring ved Bovbjerg, og Ringkøbing og Nisum fjorde har været åbne bugter ud mod havet, og Holmsland har været en eller flere øer.

Langs med kysten går der for det meste en kraftig strøm, der stadig fører materialer med sig. De to tredjedele af tiden går strømmen fra nord mod syd, og en tredjedel går den den modsatte vej. Materialevandringen førte til, at der dannedes to tanger ud for Ringkøbing fjord. En nordlig fra Holmsland og en sydlig fra Lønne klit. Der var så en åbning mellem dem, men den snævrede stadig ind. Omkring 1700 var der endnu en bred åbning ud for Skjernåens munding, hvorfra Skjernådybet strakte sig ud i havet med 4 til 6 m vanddybde.

Da åbningen mellem tangerne indsnævrede, fremkom der yderligere nogle af-

lejringer, hvor vandet fra åen mødte det salte havvand. Derved hæmmedes strømmen ud af fjorden, og tangen nordfra fortsatte ned forbi den sydfra kommende tange. Derved skete en yderligere forringelse af afløbsforholdene, og det førte bl.a. til, at tidevandet ikke længere kunne opretholde sin gavnlige indflydelse i åmundingen. Forskellen mellem ebbe og flod var almindeligvis ca. 1/2 m, og det skabte forøget udstrømning ved ebbe, hvorved sand og mudder førtes ud i fjorden.¹⁾ Indtil 1730 kunne tidevandet mærkes helt op til Skjern bro.²⁾

Skjernådeltæet begynder, hvor åen optager Sdr. Omme å nær Lundenæs. På det sted er deltæet 1,2 km bredt, mellem Skjern og Tarm er det 2 km og mellem Lønborggård og Stauning er det ca. 5 km. Ved normal vandstand lå åens vandspejl ved Lundenæs 2,8 m over fjordens vandspejl, ved jernbanebroen var det 1,9 m over og ved Lønborg kirke 60 cm og ved Pebelen 40 cm over fjorden.³⁾

Kom der flod (oversvømmelse) om sommeren, var det ødelæggende, fordi høavlen blev ødelagt af slik eller skyllede væk. Derimod gjorde floden gavn i den kolde årstid, fordi et lag gøder jorden.

Da der endnu var åbent ud mod havet, var der stor fare for sommerflod. Ved en opgørelse over tienden til Lønborg præstegård i 1649 skulle beboerne hvert år yde 100 læs hø til præsten, om floden ingen skader haver gjort.⁴⁾

Under en proces om fiskerettighederne i Ringkøbing fjord i 1730erne blev der gjort rede for Skjernåens udløb. Det fremgår heraf, at åmundingen den gang lå, hvor Hareholm bæk løber ud i åen omkring 3 km fra åens nuværende munding. Vest herfor lå nogle sander: Kalvholm, Sælholm, Hareholm og Tanholm, der lå tørre ved ebbe. Flere steder på disse sander er der saltvandsaflejringer i form af marsk.⁵⁾

Fra omkring 1750 var afløbsforholdene så forringede, at vandstanden i fjorden var 30-40 cm højere end i havet, og det medførte ofte oversvømmelser på engene. Ganske vist var faren for flod fra havet ikke mere til stede i samme omfang som før, men faren for oversvømmelser efter stærke regnskyl var blevet større med de dårligere afløbsforhold.

Nogle lodsejere fra Kyvling, Tarm og Aadum forsøgte i 1770erne at forebygge de værste skader ved de stadig hyppigere oversvømmelser ved at grave grøfter og opføre dæmninger om deres egne.

Ejeren af Lundenæs, etatsråd Klippe, førte i 1778 en proces imod dem på sine egne og sine fæsteres vegne for at få dem til at fjerne dæmningerne. Lodsejerne mente sig berettiget til at udføre arbejdet på deres egen grund og ejendom, som de dels ejede, dels havde i fæste. Arbejdet var udført for at hindre vandet i at løbe over engene ved sommertid, hvilket forårsagedes af, at ejeren af Lundenæs forsømte at lade den store å rydde for siv og grøde.

Etatsråd Klippe førte tingsvidner, der erklærede, at der aldrig før have været dæmninger eller grøfter der. Det fandtes bevist, at dæmningerne standsede vandet og ledede det en anden vej til den store å end førhen, da det havde fri fart over engene. Det fandtes at være unaturligt at lede vandet en anden vej, hvor det var til

skade for andre. Der blev afsagt en kendelse om, at sagsøgte inden 15 dage skulle nedtage dæmningerne og opfylde grøfterne. Desuden skulle de bøde 3 lod sølv til sagsøgeren.⁶⁾

Fra den 24. juni 1783 findes et videbrev om forholdene på Skjern bys enge.⁷⁾ Der var anlagt en dæmning langs nordsiden af åen, og den var 3340 alen lang (2,1 km). Den gik fra Skjern by til vadestedet over Hestholm bæk, og den var tillige kørevej. Den var opført af lodsejerne fra sognene Skjern, Borris, Faster og Bølling og var 2 fod (1 fod = 31 cm) over engen. Den skulle hvert år sættes i forsvarlig stand inden 20. april. På engen var der i alt 343 dages slet. (éndags slet er det stykke, en karl kan slå med le på én dag, ca. 1 td. land). Vejen var ikke lige vanskelig at holde overalt. Den var inddelt i 4 kategorier fra bedste til allerværste, og der blev i gennemsnit 10 alen at holde for hver dags slet. Om hegnene hedder det, at der ikke må findes kreaturer af nogen slags i engen, inden høet er bjerget. For et løst kreatur i engen bødes 3 skilling, og for et, der er tøjret, bødes 1 rdl. Undtagen er heste, der er nødvendige til at føre høet af engene.

Den 11. april 1786 blev retten sat på Lønborggårds birketing. For retten mødte prokurator Simonsen af Ribe for nogle selvejere fra Kyvling og Tarm, der indklagede ejeren af Lønborggård, kancelliråd Hansen, for at have anlagt 2 laksegårde i vandløb norden for Lønborg kirke. Hr. Hansen havde netop købt Lundenæs, og der havde han ret til at sætte laksegårde, og så mente han sikkert, at han også havde ret til det ved Lønborggård. Laksegårdene var anlagt i strømme, som tingsvidner kaldte Lønborg å og Amholm å. Beboerne klagede over laksegårdene, fordi de påstod, at de spærrede for opgang af laks, så der ingen laks kom, hvor der var tinglyst ret til at fange dem. En enkelt af klagerne skulle endda svare en laks årligt i tiende, men nu var han forhindret i at fange den.

Da der blev tale om de forskellige strømme, var der ingen af tingsvidnerne, der vidste, om det var den nordlige strøm, kaldet Blindå, der var den oprindelige Skjern å, eller om det var Hjortholm å, der var det. Der var ikke nogen afgørelse på sagen at finde i papirerne, men det endte vist med, at laksegårdene måtte fjernes.⁸⁾

I året 1800 havde åen dannet nogle store sandbanker udad mod åmundingen. Der blev nu klaget til amtmanden over det, og amtmand Lorentz indkaldte den 11. juli til et åstedsmøde. Det var nødvendigt, at åen på det sted blev ryddet. Selv i stille vejr kunne der stå vand på engene i sommertiden, og med vestenvind var det særlig galt. Vinteren før havde der været den højeste vandstand, nogen kunne mindes.

Det var så meget mere nødvendigt at få åen ryddet, som alle mindre strømme, der løb til åen, efterhånden var så vel ryddede, at vandet havde frit løb dertil.

Det skønnedes imidlertid, at det ville blive uoverkommeligt for de stedlige lodsejere at foretage den fornødne oprydning, når der dannedes så store grunde som her. Det var nemlig stadig sådan, at arbejdet pålagdes de få lodsejere, der havde eng ind til strømmene.

Der mindedes om, at Lønborg sogn for omtrent 30 år siden måtte udføre flere

dages arbejde ved et vandløb i Sdr. Bork marsk, der var blevet fyldt ved sandflugt. Derfor måtte der inden høslettet næste år forskaffes Lønborg sogn den hjælp, der behøvedes fra de omliggende sogne. Arbejdet blev udført det følgende forår, og det er det eneste kendte eksempel på, at der er udført sådan pligtarbejde i forbindelse med Skjern å. Der fandtes ganske vist en lovbestemmelse om, at der skal ydes hjælp ved vandflod og sandflugt, når større fælles værdier er truet. Men så skal hjælperne til gengæld havde del i de værdier, der reddes ved det. Det ville man måske ikke risikere.⁹⁾

Det varede ikke længe, inden det igen var galt med afløbsforholdene. Det kan ikke undre, når det erindres, at åens fald på de sidste 8 km inden fjorden er 2,2 m. På strækningen fra Arnborg til Sdr. Felding, der er 15 km, er faldet derimod 12,5 m. Når der kommer meget vand i åen, river vandet sand og jord med sig.¹⁰⁾

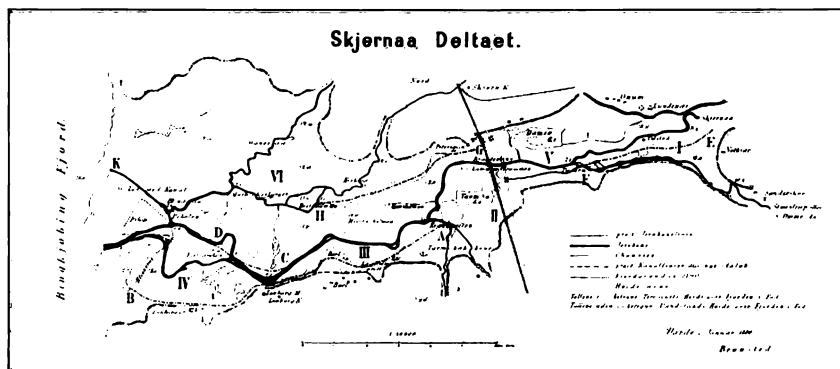
Som før nævnt er der flere strømme i åens delta, og ved et åstedsmøde i 1817 var strømmen mellem Lønborggårds og præstegårdens enge antaget som hovedstrøm. Erfaringen fra de følgende år viste imidlertid, at vandets løb var stærkere og bedre i den nordligere strøm, der også før havde været hovedstrømmen. Ved et nyt åstedsmøde i 1821 tog landvæsenskommissionen på stedet åløbet i øjesyn, og den kunne konstatere, at der gik en stærkere strøm i det nordlige løb. Det blev så bestemt, at den nordlige strøm skulle være hovedløbet, og den skulle udvides fra de nuværende 10 alen til 20 alen. Samtidig skulle andre strømme afdæmmes, for at hovedløbet kunne få mere kraft.¹¹⁾

Igen gik der nogle år, og i 1845, den 30. juli, indkaldte landvæsenskommissionen til et møde på herredsfogedens bopæl, Petersminde ved Skjern. Mødet var foranlediget indkaldt af proprietær Tranberg, Lønborggård, pastor Valeur, Stauning, og pastor Vilstrup, Borris. Der var et ønske om en bedre fordeling af oprensningspligten. Før i tiden havde oprensningen i åen påhvilet bredejerne, således at enhver skulle rense op ud for sin eng. Denne åbenlyse forkerte fremgangsmåde var ved at være forladt, fordi det var klart, at oprensningen var til lige gavn for alle lodsejere. Der opstod nu endeløse skænderier om fordeling af oprensningspligten, og det tog lang tid at få en ordning på det.¹²⁾

LAPPERIERNE BATTEDE FOR LIDT

Der var på den tid ved at ske en udvidelse af det dyrkede areal i Jylland som følge af et stigende befolkningstal. Selvejet gjorde det lettere at lade en af sønnerne eller en svigersøn få et stykke af udmarken samt en hedelod at bygge på. For de nye brug var det af stor betydning, at de fik et stykke eng til, så de kunne have et par køer. Så var der mælk til dem selv og gødning til marken. Det sidste var ikke det mindst vigtige i tiden før handelsgødningens indførelse.

Der blev større interesse for engene, og da udflytterne i reglen fik de ringeste enge, måtte de se at få det bedste ud af dem. Mange enge var vanskeligt tilgængelige. Gamle folk fortæller, at der var enge, hvor man kunne stikke et riveskaft ned uden at nå fast bund, og det kunne næsten være som grød at røre i. Der skulle man

Skjærna-deltaet, som ingeniør Brønsted udformede det i 1880, tre år inden han og landinspektør Lauridsen udarbejdede deres forslag til Skjærna-kommissionen. Ill.: Det Danske Hedeselskab.

bære høet fra på et par bærestænger. Så kunne man bære det til fast grund eller til en fladbundet pram i en bred grøft eller et vandløb.

Lodsejerne kom til at interessere sig mere for vejene. Det var kun på de færreste steder, der var dæmninger at køre på, men der gik simple jordveje med vadesteder gennem vandløbene. Flere steder var vandstanden så høj, at høet måtte lægges oven på skavlerne (høstlad oven på en stivvogn) for ikke at blive vådt.¹³⁾

Der blev den gang anlagt flere landeveje her i landet. Det havde også været på tale at anlægge en ny vej mellem Tarm og Skjern, da den eksisterende var meget dårlig. Under tøbrud i 1845 væltede noget af den store bro over Skjern å, fordi is-flager opstemmede vandet. Dette uheld tvang en afgørelse frem.

På det sted, hvor broen gik over åen, var der en krumning på åen helt op til bomhuset ved Petersminde, og der var meget sumpet der omkring. Det besluttedes at grave et nyt løb tværs over, så krumningen blev skåret fra. På den ene side af krumningen var et indhak, som kaldtes Brændevinskammeret. Hvorfra det har navnet, vides ikke, men her gravedes igennem, så krumningen blev rettet ud, og gennemgravningen kaldtes Brændevinskammerstrømmen. Det forkortede åen en del, og der, hvor broen før havde været, kunne der nu fyldes op, så vejen kunne anlægges på en dæmning der. Til opfyldningen hentedes store mængder sten og jord fra det gamle Lundenæs voldsted, der lå ude i engen.

Da dette arbejde var udført og havde vist sin gode virkning bl.a. på engene omkring Damsø, ønskede flere lodsejere, at der skulle graves et nyt løb for åen til Blindåen, men det blev opgivet på grund af omkostningerne.¹³⁾

Der kom i 1857 et forslag til ændring af afløbene fra landinspektør Fløe i Vostrup. Efter det skulle der graves en kanal syd for Skjern å fra Tarm sø til fjorden. Tilsvarende skulle der graves en kanal nord for åen til at optage vandet fra Kirke-åen og Ganer å. Endelig skulle der ske en mindre regulering af Skjern å nord for

Lønborg kirke, og dæmningerne langs åen skulle forhøjes til 35 cm over dagligt vand.

Forslaget var det bedste, der endnu var kommet. Afvandingskanalerne på begge sider var blevet nødvendige, fordi terrænet omkring den store å var højere end omgivelserne. Det skyldtes, at ved flod skyllede vandet gennem digerne og aflagde sand og mudder på engen. Det gjorde i tidens løb engene højere, og så kneb det med at få vandet fra engene til at trække over i åen. Men igen mentes det, at omkostningerne var for store¹⁴⁾

Der voksede imidlertid et krav frem blandt lodsejerne om at få gennemført en gennemgribende plan til afvanding af Skjernådalene. De lapperier, der var udført, battede for lidt. Den 20. september 1882 indkaldtes til møde i Skjernåkommissionen, som landvæsenskommissionen havde nedsat. Der blev foretaget en besigtigelse af hovedstrømmen til fjorden med sidegrenene Kraggrøften, Pebelen og Fortgrøften. Kommissionens medlemmer så store engstrækninger, der af lokalkendte folk blev anslået til ca. 1000 tdr. land, der lå hen uden at være udnyttet den sommer. De samme mænd oplyste, at der i 1879 var henvend 3000 tdr. land, hvor der ikke blev bjerget hø den sommer.

I løbet af sommeren 1883 udarbejdede ingeniør Brønsted fra Hedeselskabet sammen med landinspektør Lauridsen et forslag til kommissionen. Det gik ud på, at hovedløbet skulle reguleres fra det sted, hvor Sdr. Omme å løber sammen med Skjern å, og til fjorden. Det var en strækning på 19.700 alen (ca. 13 km), og det skulle rettes ud, så det blev 3700 alen (ca. 2,5 km) kortere. På begge sider af åen skulle der anlægges dæmninger, der så vidt muligt skulle indrettes til køreveje. Bundbredden og faldet i åen skulle gøres regelmæssig af dæmningerne. Alle tilløb fra siderne skulle lukkes af derfra og ledes ind i en større afløbskanal på hver side af hovedløbet. Afløbskanalerne skulle have en bredde og en dybde, så de kunne afvande deltaet fuldstændigt.

Der var i 1883 siden januar måned foretaget regelmæssige målinger af vandstanden flere steder i deltaet. Det var ligeledes undersøgt, hvor meget sand åen førte med sig. I slutningen af oktober var hele området sat under vand, og det meste arbejde måtte standse. Foruden landinspektørerne var 4 teknikere beskæftiget i marken, og 5 konstruktører og teknikere arbejdede på projektet i København.

Foråret 1885 ønskede regeringen at vide, hvordan arbejdet gik, og den fik svar den 8. april. Her gjorde man opmærksom på et nyt og spændende projekt, der var medsendt. Det var udarbejdet af ingeniør P.V.P. Berg, og det gik ud på at anlægge en kanal mellem Ringkøbing fjord og Vesterhavet samtidig med en regulering af Skjern å.

Ingeniør Bergs projekt gik ud på at forsyne kanalen med en hensigtsmæssig sluse til at regulere vandstanden i fjorden. Fra kanalen og tværs over fjorden skulle strømløbet uddybes over fjordgrundene, og uddybningen skulle fortsætte op i Skjernåen til jernbanen mellem Skjern og Tarm. Der skulle der anlægges en havn, så skibe med et dybgående op til 7 fod kunne lægge til.

Projektet blev af ingeniør Berg beregnet til at ville koste 1,2 mill. kr. Berg mente, at en kanal med sluse ville give den bedste afvanding af engene og sikre mod oversvømmelse fra havet. Det ville også give en stor arealvinding i fjorden og en delvis omdannelse af fjordgrundene til frugtbar marskeng. Han mente, at kanalen gennem klitten ville medføre en sænkning af vandstanden i fjorden på ca. 1½ fod. Han bemærkede, at der var dybt vand i havet tæt ved strandbredden. Det ville give besparelser i forbindelse med molebyggeriet, hvorved en sejlbar sluse let kunne etableres. Ingeniør Berg beregnede, at ved sænkning af vandstanden i fjorden ville der kunne indvindes 12.000 tdr. land af fjordens grunde, hvoraf de 8000 tdr. land hurtigt kan blive til marskland, og resten vil komme til efterhånden.

P.V.P. Berg tænkte sig marskdannelsen fremmet ved, at man åbnede slusen for dagligt højvande i havet på de årstider, da den højere vandstand ingen skade kunne gøre. Derved vil der gennem en årrække opnås en tilslikning af grundene. Han anslog, at de 12.000 tdr. land repræsenterede en værdi af 5,4 mill. kr.

Skjernåens hovedstrøm er som nævnt påtænkt uddybet, så den kan besejles helt til jernbanen. Dens fald er beregnet til at være så ringe, at det påtænkte nye løb kun vil stige 1 fod. Der vil således opstå et styrt på 7 fod. Det tænkes udnyttet til værdifuld vandkraft gennem en turbine på ca. 400 HK, gunstigt beliggende ved jernbanen.

Der skal være svære dæmninger langs det dybe og næsten vandrette sejløb fra åens udløb til jernbanen. Det vil gøre det nødvendigt at grave nye afvandingskanaler på begge sider af åen. De er ikke med i overslaget. Ligeledes mener Berg, at Skjern å skal reguleres et stykke øst for jernbanen, og det er heller ikke med i overslaget.

Kommissionen havde henvendt sig til en hollandsk ingeniør Dirck for at få en nærmere vurdering af projektet. Han havde udarbejdet en betænkning, som var medsendt. Kommissionen ville ikke fordybe sig i projektet, men henholde sig til Dircks betænkning. Spørgsmålet om sejlads, landvinding og vandkraft angår ikke den kommissionen forelagte opgave, så det behøver den ikke komme ind på.

Ingeniør Dirck anfører, at en slusekanal gennem Holmslands klit ikke kan bruges til skibsfart, fordi der så skal være en havn i forbindelse med slusen. Derimod mener han, at en kanal med sluse, men uden havn eller sejløb vil være formålstjenlig til sænkning af vandstanden i fjorden og til beskyttelse mod højvande fra havet. Et sejløb over fjorden vil ikke kunne holdes isfrit i vintre med nogen frost, og det vil også hurtigt sande til. Med hensyn til at sænke vandstanden i fjorden ved at bygge en kanal med sluse gennem klitten er kommissionen enig med ingeniør Dirck i, at det er en brugelig fremgangsmåde. Dog mener kommissionen, at målinger foretaget af Indenrigsministeriet viser, at den ikke kan sænkes med mere end 1/2 fod og ikke 1½ fod som af Berg anført. Kommissionen må alt i alt støtte ingeniør Dirck i de fleste indvendinger, han kommer med. Den vil således gå ind for, at hovedstrømmen forsynes med dæmninger til en vis højde. Samtidig må den flyttes til højereliggende steder i terrænet, selv om der så bevares nogle krumninger på

åen, der gør den længere. Den af Berg afstukne lige linje er ubrugelig, fordi den fører gennem nogle lavtliggende sumpe. Der medfulgte også en skrivelse fra ingeniør Brønsted. Han arbejder med et udkast til betænkning for kommissionen efter Indenrigsministeriets opfordring. Han ønskede nærmere oplysninger om, hvilken betydning for vandstanden i fjorden en kanal gennem klitten ville have. Han pegede på risikoen for, at en sænkning af vandstanden kunne blotlægge nogle grunde i fjorden. Derved kunne der fremkaldes flyvesand, der ved vestenstorm kunne føres ind over engene.¹⁵⁾

Der fortsattes med næsten endeløse forhandlinger om, hvor de forskellige vandløb skulle gå, om betaling af omkostningerne og om erstatninger. Til sidst tvang nødvendigheden af en ordning til en afgørelse. Efter rekvision af 15. oktober 1898 fra Ringkøbing amtsråd godkendtes et af amtsvandinspektør Palle Fløe udarbejdet forslag af marts 1898 om regulering af vandløb i Skjernådalene.

Der skulle være 3 hovedvandløb:

1) Den søndre strøm fra Tarm sø til fjorden. Der skulle ske forandringer ved »Tuden«, hvorigennem vand fra Sdr. Omme å førtes ind i Tarm sø. »Tuden« skulle tages op, så kun vandet fra engene førtes med den søndre strøm sammen med vandet fra syd fra kommende vandløb. Lønborggård laver efter forslag fra landinspektør Kirk en særskilt afvanding gennem en kanal gennem Vostrup Klinker ud i fjorden, og ellers ledes vandet med Fortgrøften.

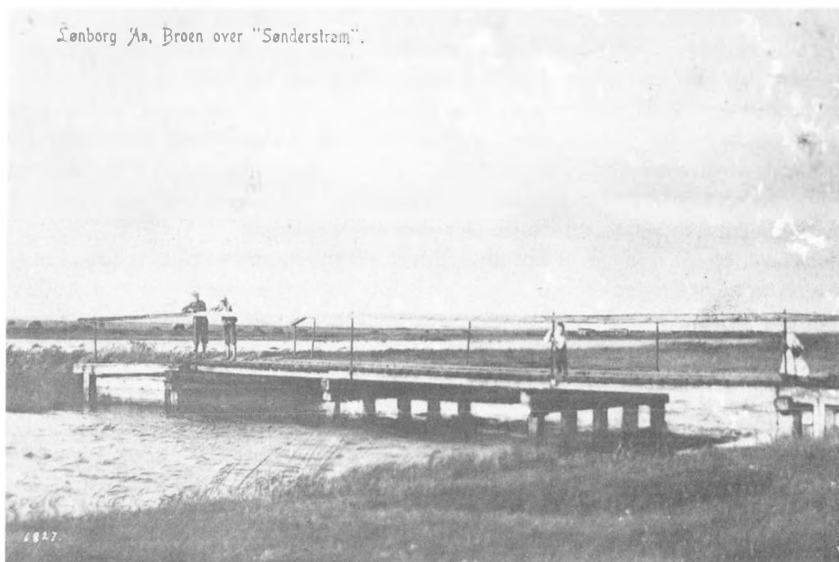
2) Hovedstrømmen rettes ud flere steder som bestemt ved tidligere åstedsmøder, og dæmningerne forhøjes og forstærkes.

3) Den nordre strøm skal tage vandet fra Damsø og skal sikre arealerne syd og vest for Petersminde mod oversvømmelse derfra.¹⁶⁾

Planen blev gennemført i årene 1901-02, og den kostede 285.000 kr. at udføre. Omkostningerne fordeltes på lodsejerne, idet staten betalte i første omgang og ydede beløbet som rentefrit lån.

Skjernåkommissionen, der forestod det store arbejde, bestod af: Herredsfoged Christen Siersted, Skjern, som formand, proprietær Ebbensgaard, Handbjerg Hovgård, og gdr. J.P. Michelsen, Snebjerg. Desuden var tilforordnet vandløbsinspektør Palle Fløe, Vostrup, og amtsrådsmedlem C.K. Lind.

Vedligeholdelsen af vandløb og dæmninger påhvilede lodsejerne, men den 10. april 1906 mødtes kommissionen i anledning af usædvanligt store digebrud. Nogle lodsejere mødte op og erklærede, at de ikke ville bidrage til afhjælpning af skaderne. Efter forslag fra havningeniør Bech blev man dog enige om, at de goder, der var opnået ved reguleringen, måtte bevares. Der blev også enighed om, at hvis der skete brud på digerne langs åen i et sådant omfang, at de blev for byrdefulde for den enkelte at istandsætte, skulle det fordeles ved åsynets foranstaltning og omkostningerne fordeles. Det var imidlertid en betingelse, at lodsejerne ikke selv var skyld i skaderne ved dårlig vedligeholdelse eller nedtrædning af kreaturer. Det bestemtes sluttelig, at skader sket mellem 1. maj 1905 og 1. maj 1911 skulle repareres af en fælles kasse.¹⁷⁾

Lønborg Å. Broen over Sønderstrøm.

En ældre mand fortalte for en del år siden, at der kort efter den store regulering et år var sket store skader på digerne. Et sted, hvor et dige gik gennem et lavt terræn, hvor underbunden var morjord (humus), var det ikke nok med, at diget skyllede væk. Vandet gik under grønsværen, løftede den op og førte den ud i fjorden, hvor den flød rundt. En tid efter sejlede man folk ud med høsave for at skære grønsværen i stykker.

Samme mand fortalte også, at da arbejdet var udført, var åen blevet så dyb, at vadestederne vanskeligt kunne bruges. Det var til stor ulempe for lodsejerne i Vostrup, der havde deres enge på Hareholm og Vesterenge, der lå lige over for Vostrup på den anden side af åen. De bestemte så at fylde nogle sten i opkørslerne fra vadestedet, og da de havde kørt en hel masse sten i, skulle en mand ved navn Kræ Jensen, der havde de kraftigste heste, forsøge at køre gennem åen. Han kom med besvær over, men han foretrak at køre om ad Lønborg kirke hjem. Det har man så gjort siden.

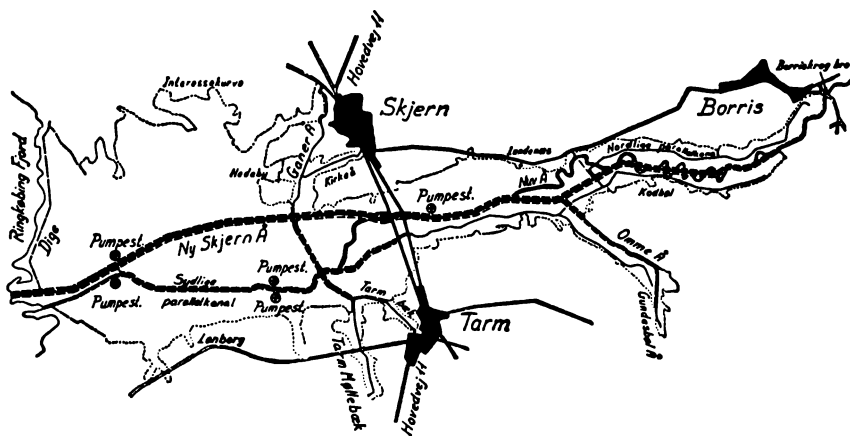
Da der i 1910 gravedes en kanal gennem Holmslands klit, var man mindre forudseende end ingeniørerne Berg og Dirck havde været i 1884. Der gravedes bare en stor grøft mellem hav og fjord, uden sluse og uden moler. Det varede ikke længe, inden man mistede kontrollen med den. Under en storm den 5. og 6. november 1911 sattes store dele af egnen under vand. Hos husmand Christen Jensen i Vostrup stod vandet en halv alen højt i stuehus og udhuse. Han klagede til regeringen over det og forlangte kanalen lukket. I 1912 blev den så lukket, og man var en erfaringsrigere.¹⁸⁾

Efterhånden mistede engene deres store betydning som leverandør af vinterføder til kreaturerne. I stedet fodredes kreaturerne med roer og kraftfoder, og enghøet havde da kun sekundær betydning. Midt i 1930erne begyndte nogle landmænd at pløje engen på Hareholm og i Vesterenge. Det var de højeste og bedste enge med marskjord. De såede havre, og det groede fint uden tilførsel af gødning. Da der kom nogle tørre år i 1939, 1940 og 1941, kom der rigtig gang i dyrkningen af havre. Samtidig var krigen kommet, og kornet var steget i pris. Der blev pløjet lidt på andre enge, men ikke ret meget. Der kom andre tider, og der kom mere regnfulde somre, og glansen gik af korn dyrkningen på engene. Flere blev ved med at så havre, og nogle somre kunne det give godt. Der var ved at vise sig en vis korntræthed i jorden, der ikke uden tilførsel af gødning kunne blive ved med at give et godt udbytte.

INGEN OVERSVØMMELSER SIDEN 1968

Derfor måtte der også være en vis sikkerhed for, at der kunne dyrkes noget hvert år. Nogle lodsejere kom da på den tanke, at de kunne udnytte en lov om landvinding, der var kommet under krigen. Denne lov gav mulighed for et statstilskud på 2/3 af udgifterne, og det mente de at kunne udnytte. De undersøgte mulighederne for at få lavet en dæmning om Hareholm og Vesterenge og at få sat en pumpe op til at pumpe vandet ud af det inddæmmede område.

Men nu viste det sig, at de blev mødt med nøjagtig de samme argumenter, som mødte bønderne i Ådum og Tarm, da de i 1773 inddigede deres enge. Da havde etatsråd Klippe med rettens hjælp tvunget dem til at opgive deres plan. Det kom ikke til retssag her, fordi lodsejerne opgav i tide.

Ovenstående viser det udarbejdede projekt omkring Skjern d.
Til højre vises profil af den med diger.
Hedeselskabets projekt af 1958.

Foråret 1966 bød på store oversvømmelser i Skjern by. Det var to år før Skjernå-projektets fuldførelse. Foto: Vestkysten, Skjern.

Loven af 1940 om landvinding resulterede i 1941 i et forslag om afvanding af 3780 ha eng i Skjernådalene. Der kom samtidig under indtryk af importvanskelighederne et forslag om i forbindelse med afvandingen at bygge 4 kraftværker langs Skjern å. Forslaget om kraftværkerne havde ikke lodsejernes interesse, og da det oplystes, at der kun kunne spares 4000 tons kul om året, blev den plan opgivet. Derimod var der stor interesse for afvandingen, men som før var der uenighed om gennemførelsen.

I 1950'erne forværredes forholdene på Skjernådalens enge. Såvel landvindingsloven som grundforbedringsloven, der dels tog sigte på regulering af vandløb o.l., dels tog sig af dræningsarbejder, gjorde i forening, at der førtes mere sand ud i vandløbene. Det skyldtes, at alle de mindre og små vandløb blev rettet ud, og dermed fik de mere fald og førte mere sand med. Der kom også noget fra brunkulsløjerne. Det gav store problemer for Skjern å, der til daglig var så fuld af sand, at vandet løb over digerne, så snart der kom lidt mere end normalt. Når vandet løb ud, blev sandet og muddret liggende, fordi det var tungere. Snart gik det sådan, at bunden i åen var højere end det omgivende terræn.

Gennem mange år havde vandet i vinterhalvåret stået over hele engen, men for hvert år, der gik, varede det længere, inden det trak ud. Snart stod vandet på engen fra august til maj. De ringere græsarter kom til at dominere, fordi det gode græs ikke tålte at stå under vand så længe.

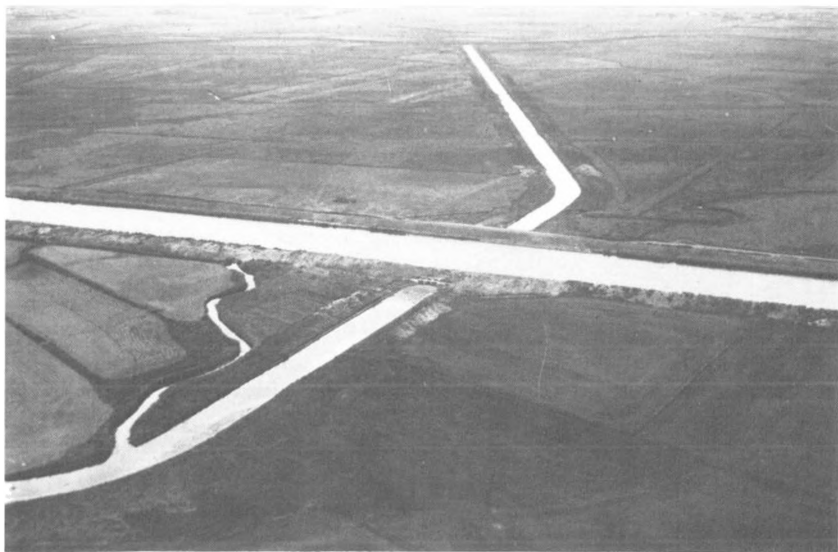
Lodsejerne mistede interessen for engene, når de gav mindre udbytte. Derfor ofredes der ikke så megen tid på at rydde grøfter, og arbejdskraften blev også dyre. Flere satte kreaturer på græs i engene, for det var en billigere måde at udnytte dem på. Det gjorde det ikke lettere at holde grøfterne opryddet.

Der opstod store problemer med sandet i åen. Hvert år var der en sandpumper i åen, og næsten for hver gang skulle den længere op i den. Det var lige ved, at det ikke kunne slå til at få sandet fjernet én gang om året. Det var dyrt, og man nåede vist ikke at få en fast ordning med, hvem der skulle betale. Lodsejerne havde efterhånden så lidt ud af engene, at de ikke ville betale.

Mange lodsejere ønskede en stor afvandingsplan, hvorefter åen skulle uddybes, og der skulle anlægges så høje og svære dæmninger, at åen altid kunne holdes indenfor. Derved ville vandet i perioder med megen nedbør og ved tøbrud skabe et sådant tryk, at det ville skylle sandet og muddret ud i fjorden.

Dernæst skulle der anlægges kanaler med pumpestationer, så grundvandstanden kunne sænkes og gøre det muligt at dyrke almindelige landbrugsafgrøder i engene.

Projektet omfattede 3800 ha, og det blev beregnet at skulle koste 21 mill. kr. Heraf bevilgede staten 15,1 mill. kr. efter landvindingsloven, Ringkøbing amt og de berørte sognekommuner betalte 1 mill. kr., og lodsejerne betalte de sidste 4,8 mill. kr. Af arealet kunne de 650 ha afvandes, uden at man pumpede vandet ud, mens de andre 3250 ha blev afvandet med pumpestationer. Arbejdet blev sat i gang i foråret 1962 og afsluttedes i 1968. Det overslag, der var iagt, holdt, og arbejdet gik helt efter beregningerne.

Ganeråens underføring på Skjern å. Foto: T. Balslev.

Skjernåens udmundning i Ringkøbing fjord 1980.

Der var nogle ældre folk, der sagde, at Skjern å lader sig aldrig tæmme, og det gør den heller ikke denne gang. Men det gjorde den.¹⁹⁾

Der har været store vanskeligheder med alvorlig okkerforurening. Den er ganske vist aftagende, fordi okkeret efter nogen tid udvaskes, men der vil altid blive lidt tilbage. Der har været besvær med de store mængder af grøde, der hvert år skæres fri i åen. Det har før fået lov at drive ud i fjorden, men nu er man begyndt at fange det og få det op.

Projektet har stadig mange modstandere, der siger, at naturen i Skjernådalen er ødelagt. Sagen er imidlertid den, at selve hovedafvandingen med regulering af åløbene var nødvendig. Hvordan ville man ellers have løst den stadige tilsanding af åløbet? Tilbage er spørgsmålet, om afvandingen af engene kunne have været sparet, og om afvandingen af arealerne øst for landevejen var formålstjenlig.

Tilbage står, at jorden giver et udbytte, der ligger over det, der kan opnås på de stedlige marker. Der har ingen oversvømmelser været siden 1968, og der har ingen sandpumper været i åen siden den gang.

KILDER

- 1) Rambusch: Studier over Ringkøbing fjord.
- 2) Hansen, Søren Karl: Om Tarm by og egn. Hardsyssels Årbog 1921.
- 3) Hersbøll, Sven: Skjern å. Historien om Danmarks vandrigeste å.
- 4) Landsarkivet C 4 nr. 666.
- 5) Rambusch: Studier over Ringkøbing fjord.
- 6) Lønborggårds arkiv. (På Lønborgg., men i kopi i Egnshistorisk Samling i Tarm).

- 7) Lønborggårds arkiv.
- 8) Landsarkivet B 81 nr. 1.
- 9) Lønborggårds arkiv.
- 10) Hersbøll, Sven: Skjern å.
- 11) Lønborggårds arkiv.
- 12) Lønborggårds arkiv.
- 13) Lønborggårds arkiv.
- 14) Landsarkivet B 8 nr. 7140. Ringkøbing amts landvæsenskomm.'s protokol.
- 15) Landsarkivet B 8 nr. 7131. Ringkøbing amts landvæsenskomm.'s protokol.
- 16) Landsarkivet B 8 nr. 7131. Ringkøbing amts landvæsenskomm.'s protokol.
- 17) Landsarkivet B 8 nr. 7131. Ringkøbing amts landvæsenskomm.'s protokol.
- 18) Villadsen, Holger Ejby: Det første Hvide Sande. Hardsyssels Årbog 1983.
- 19) Hersbøll, Sven: Skjern å.

Knud Nielsen
Forhenværende lærer
Fjerbækvej 2
Vostrup, 6880 Tarm
Født i Videbæk 1916

Samfærdsel gennem tiderne på Feldborg-egnen

Af Øyvind Lier Hansen

Den sydlige del af Haderup sogn i Ginding Herred har fra Arilds tid båret navnet Feldborg. Det er et sted, hvor der absolut ikke er ødslet med yppighederne fra naturens hånd, og det er vel kun få steder i vort land, der kan udvise en mere karrig og skarp jordbund. Udstrakte heder omkranset af kær og moser har da også langt op i dette århundrede karakteriseret egnen.

Og dog har der i tusinder af år levet mennesker på denne plet, hvad bl.a. fund af våben og redskaber helt tilbage fra ældre stenalder bærer vidnesbyrd om.

Det var dengang, da store dele af denne egn i lighed med det øvrige Jylland var bevokset med dybe skove, og fundene viser, at de første beboere på Feldborg-egnen kom vandrende hertil langs de talrige vandløb og slog sig ned ved de græsrige enge, der kransede disse. Her var der let til jagt og fiskeri, og her opstod vel efterhånden også i yngre stenalder de første landbrugsområder.

Som man vil forstå, var de første samfærdselsårer altså åerne og bækkene eller rettere de stier, som jægerfolket trådte langs deres bredder, og forbindelse til andre egne gennem skovene hørte nok kun til sjældenhederne. Da skovene med befolkningsforøgelsen og overgangen til ager- og husdyrbrug lidt efter lidt lagdes øde, blev der brug for andre veje end dem, der netop fulgte vandløbene, idet nødvendigheden af en udvidet kommunikation og samfærdsel steg i takt med befolknings-tilvæksten og udviklingen af de nye næringsveje, der øgede trangen til samhandel.

Nu opstod nye veje eller rettere spor ved spor, som det endnu kan ses, hvor der findes gammel hede. I modsætning til tidligere var vandløbene nu ofte grænser, der kunne være vanskelige at overskride. Det kunne dog lade sig gøre, hvor naturforholdene var gunstige, og hvor vanddybden først og fremmest ikke var for stor. Her opstod da de såkaldte vadesteder, og nogle stednavneforskere mener, at forleddet i navnet Feldborg netop stammer fra ordet »Fele«, der betyder vadested.

Det er sandsynligt, at der engang har været et vadested gennem Feldborg bæk, der jo i sin tid var betydeligt mere vandførende, end tilfældet er i dag, men der er dog intet overleveret herom. Derimod ved vi fra en præsteindberetning o. 1640, at der sydpå over kærene ved Simmelkjær var to vadesteder, Dragskovvad og Hemmingsfele. – »Oc synden fra (Westorp) leger Simmelkier oc en Wadsted offuer he-

Feldborgboere med deres studekøretøjer uden for »Mergelgårdene« i Feldborg o. 1895.

der Dragskouffwad. Wester fra leger tho Gårde, heder Offuerfeldborg wed en Beck, heder Feldborgbeck, synderfra er en Waadsted offuer Simmelkier, kalldiss Hemmingsfele«.

Tilstedeværelsen af disse vadesteder fortæller, at der altså langt tilbage i historien må have været tale om veje til og fra Feldborg mod syd. Mod nord må der også fra de tidligste tider have været vej og sti. Her lå jo sognets kirke, i Haderup, og det er endda sandsynligt, at der før kvaderstenskirkens rejsning i 1100-tallet her har ligget en trækirke og måske endnu længere tilbage et hedensk gudehov, hvortil hele sognets beboere, og altså også dem, der boede i Feldborg, jævnlige må have valfartet.

I sin bog »Fra Limfjord til Alhede« fortæller forfatteren Gunnar Mundbjerg om en såkaldt »skovlovringsvej«, der fra Herrup gik over Feldborg mod øst over Grove og Kragelund til skovegnene ved Silkeborg. Ad denne sandede vej har også bønderne fra Feldborg måttet age med deres langsomme studeforspand for at hente tømmer hjem, når der skulle bygges, og her kunne man træffe skovlovringerne fra Østeregnet, når de kom med deres lange rader af hjulpar og med de mange genstande af træ, som der i de træfattige hedeegne var rig afsætning på, f.eks. saltkar, bøtter, stripper og skafter til allehånde redskaber.

I øvrigt prægedes billedet i århundreder af de sandede hedeveje med de mange spor. I regnperioder og da især om vinteren var mange af vejene én eneste mudrøpøl, så de i lange perioder var fuldstændig ufremkommelige. Det kan eksempelvis noteres, at da manden i Gedhus, Ole Andersen, der vil være kendt fra Blichers novelle »Bettefanden«, døde en vinterdag engang i 1840'erne, måtte begravelsen

udsættes i næsten 14 dage, fordi det var umuligt at få liget kørt til kirkegården i Haderup.

Ifølge gældende bestemmelse var det beboerne, der som brugere af vejene selv skulle holde dem vedlige, og det var en af sognefogdens pligter at sørge for, at de forskellige gård- og husmænd nu også fik udført de pålagte gang- og spanddage. Det var som regel gårdmændene, der havde fået pålagt spanddage og derfor skulle møde med heste og vogn. I de gamle sognerådsprotokoller for Haderup kommune kan man læse om, hvordan man helt op i vort århundrede almindeligvis bar sig ad med at jævne vejene, der forbandt kommunens enkelte lokaliteter: »Man vedtog at køre nogle læs lyng i de værste huller«.

UDDRAG AF EN GAMMEL DAGBOG

Da sogneforstanderskaberne indførtes fra begyndelsen af 1842, valgte sogneforstanderskabet i Haderup sogn som sin første formand gårdmand Peder Knudsen fra Staulundgård. Ved sin død i 1857 efterlod han sig en dagbog, hvori han gennem mange år havde noteret oplevelser af stort og småt fra det daglige liv, og følgende uddrag af denne dagbog vil på mange måder give et glimrende indtryk af samfærdselsforholdene på egnen for 150 år siden.

23/8-1834 Christian (tjenestekarlen) og jeg jævnedes brinken ved åen i Lille Elkrog, hvor jeg formoder at få lavet en overkørsel mellem Staulund og Feldborg samt Gindeskov og Simmelkjær. Jeg red første gang, og en gang med skravvogn kørte jeg derover og befandt kørselen god undtagen ved landevejen, hvor der er noget dynd på sandet.

28/8-1834 kørte jeg og Christian sand, grus og sten i nye indrettede kørested i Elkrog.

9/5-1836 var jeg tillige med Jørgen Vestergaard at forkynde stævning for nogle af Feldborg, Vistorp og Gindeskovs beboere for forsømt vejarbejde ved Haderup dal.

30/9-1837 kørte jeg i kongeægt med brotømmer til Brogaard bro fra Ildsgaard til Hallundbæk.

8/5-1838. Vi jævnedes ved vejen Gammel Feldborgvej.

11/7-1838. Jeg kørte i kongeægt til Skræ i Thorning og kørte et læs huggede sten til broen ved Haderis.

7/6-1841 var jeg ved Simmelkjær kjær angående en vej, som skal opkastes 1/2 mil på heden – 10 favn pr. td. hartkorn. S. Dahl påtog sig at opkaste vores og de flestes lodder mod at erholde 50 rbs. pr. td. hartkorn.

18/6-1841. Jeg kørte til landevejen ved Hagebro med 2½ trave lyng og 2 traver af naboens, som blev lagt i det lave, hvorpå vi kørte grus, som vi tog ved brohuset.

11/6-1843. Jeg solgte en sten til en stenhugger fra Herning, der hed Jørgen og skal sætte bro på landevejen ved Feldborg.

21/10-1843. Jeg var i skellet mellem Haderup og Hodsager sogne i nærheden af

fæstehusmand J. Flæng hans bolig at dæmme og lægge bro på en skolesti for Feldborghusets børn til Hallundbæk skole eller rettere i forening med sogneforstander J. Knudsen at have opsyn med arbejdet, som 10 gårdmænd udførte, 5 med vogne og 5 gående til at grave og jævne formeldte.

18/12-1843 var jeg i forening med P. Nielsen, Høstrup, på Feldborg hede for at undersøge skolestiens beskaffenhed, over hvilken der var ført anke af to husmænd, hvilke havde ansat vejens længde til 1 mil. Skolestien erkendte vi upåklagelig. Vejens længde kunne vi ikke revidere, men efter kenderes udsagn er den omtrent 3/8 mil.

7/1-1845 kørte jeg til M. Hansens bopæl i Feldborg og modtog de 2 stk. træer, som jeg i søndags købte af denne. M. Hansen samt Th. Gindeskov fulgte med til åen, som løber i skellet mellem Feldborg og Hodsager, hvor vi på en dæmning, som J. Flæng har lavet, og som beboerne reparerede efteråret 1843, lagde det medbragte 5³/₄ alen lange egetræ, som til en bro var dannet og den 10 fods fyrre-ditto blev savet over midt på, og det halve af stykkerne blev drevet i jorden, fæstet til træet med et spiger, så det halve, som stod til stiver, blev holdetræ. Et stk. 12 fod lang lægte, som jeg leverede af rodenden af en 20 fods lægte, blev påhægtet med 2 lægtesøm ved hver ende. – Ialt 1 rbd. 2 mk. sølv. (Der har næppe vanket hverken løn eller diæter til »borgmesteren« for dette ellers så fortjenstfulde brobygningsarbejde.)

13/2-1845. I forening med Feldborg og Gindeskovs beboere kørte vi sand på vor vejlod ved Hagebro.

8/9-1847. Var efter ordre med amtsvejbetjenten at undersøge og bestemme retningen af den fra Hammer herred til Skive nye vej, nemlig fra Feldborg til Hagebro, hvilken ikke er opkastet, men kun påbegyndt, fordi der måske kunne findes en mere hensigtssvarende vestlig retning forbi Haderup og Løvig. (Langs med den østlige del af Sdr. Feldborg plantage og gennem heden i N. Feldborg helt til Feldborg nordre plantage vil man den dag i dag kunne se denne gamle amtsvej, der i udseende og tilstand ikke har forandret sig synderligt i de 135 år, men det hører da også til sjældenhederne, at et køretøj vover at forcere de dybe hjulspor.)

1/6-1848. Jeg var i Feldborg, hvor et stykke af vejen fra Hammerum herred til Skive, 2000 favn, blev bortlejet og noget fyldning kørt på det forrige år opkastede vejstykke.

5/10-1848. Jeg red om natten til Bjørnkjær på sort hoppe. Skønt vejrliget var med regn, blæst og mørke, traf jeg dog – ? – Gud være lovet, i Bjørnkjær, hvor Vil-lads Løvig mødte med en hest. Vi spændte disse for P. Bjørnkjærs vogn, hvorefter vi tre samt degnen og sognefogden fra Haderup kørte til Holstebro, hvor der syd-østlig for byen var foranstaltet og foretaget valg af et medlem til at repræsentere distriktet ved den forestående rigsforsamling i København (d.v.s. den grundlovgivende forsamling, der affattede Danmarks riges første frie grundlov i 1849). Vi kørte til Bjørnkjær om aftenen. Jeg turde ikke vove mig på hjemvejen for mørkets skyld, hvorfor jeg bad om og fik husly der om natten.

18/11-1848. Ivar (tjenestekarlen) var ved en bro eller stenkiste mellem Kølvrå og Korshuset (Gedhus.) at læsse sand efter tilsigelse.

28/11-1850. Jeg kørte 5 læs jord af det pløjede til en ny vej til Høstrup.

29/5-1854. Ved forstanderskabsmødet forhandlede vi om en vej på Feldborg hede for fæstehusmændene.

5/7-1854. Knud (sønnen) og jeg kørte til vort vejstykke sydøst for Gedhuset og kørte 10-20 læs i det lave og sløjfede det øvrige.

3/9-1855. Jeg kørte til broder Niels (i Vistorp) efter anmodning og derfra til Herning med denne og hans datter Edel, som har et dårligt ben og måske desårsag er blevet syg, så hun måtte ligge i vognen i sengeklæder. Vi kom der ved aftens-tid. Vi traf en doktor på hans bopæl som brummede intet mindre end ønskeligt over pigens sygdom, men lod dog faderen bære pigens ind og tog benet for et øjeblik i besigtigelse og skrev en recept til at købe medicinen hos apotekerens til brug såvel for sygdommen som for benet. Vi kørte hjemad om natten, men traf en forkert vej, som førte om ad Nybro mølle. Vi kørte derfra ad Sammelstedby til Simmelkjær.

24/11-1856. Vi har fra sogneforstanderskabet sendt ordre til gårdmændene i Feldborg som holder heste dertil nogenlunde passende at hente jordemoderen til L. Daubergs kone (under fattigforsørgelse), når hun behøver sådant.

POSTVÆSEN

Først efter at staten i 1828 havde påbegyndt beplantningen af den store Feldborg plantage på de 5 gårdes jorder i Neder Feldborg, som på grund af skatterestancer var overgået til staten i den svære tid efter Napoleons-krigene og statsbankerotten,

Dagvognen Skive-Feldborg i begyndelsen af 1900-tallet.

begyndte den første regelmæssige postforbindelse mellem Feldborg og Skive, nemlig en gående post.

For godt 100 år siden var man nået så vidt, at turen blev besørget 3 gange om ugen. Den sidste gående post på ruten var Simon Andersen, også kaldet Simon Post. Han startede fra Feldborg tidligt om morgenen og gik så til Skive, hvorfra han som regel samme eftermiddag returnerede til Feldborg med posttasken på ryggen. Postmængden var ikke overvældende, idet som regel kun ganske få breve og nogle enkelte aviser fandt vej til den mørke hede. Men han havde en samlet strækning på ca. 70 km at vandre, og da Simon Post boede i Vistorp, kunne han hver gang lægge yderligere en halv snes kilometer til.

Simon Post (f. 1840 og død 1923) passede trofast sin lange posttur i mange år – i al slags vejr – og kun én gang måtte han opgive at gennemføre sin rute. Det skete efter at han en mørk vintermorgen styrtede i åen ved Staulund, hvor han havde forsøgt at forcere isskosserne, der havde ødelagt broen. I det meste af en time klamrede han sig fast til en af bropælene uden at kunne komme op, inden en tilfældig morgenvandrer kom forbi og fik reddet den meget afkræftede Simon. Ved hjælp af et par stive dramme og en varm seng kom han ret hurtigt til hæfterne igen, men turen til Skive denne dag måtte dog aflyses.

Da han på sine ældre dage sad og tænkte tilbage på sine mange og lange vandringer, var det dog en anden tur, der for ham stod som den værste. Det var en sen vinteraften i 1876, da han på turen hjem fra Skive blev overrasket af en usædvanlig voldsom snestorm, der udviskede sti og spor, så han for vild på heden mellem Ha-

Vinterbillede fra Over Feldborg set fra syd 1909. Foto: H.K. Hansen.

Den gamle skole i Over Feldborg set fra syd 1907. I forgrunden vejen til Aulum.

derup og Feldborg. Da var det nok kun med opbydelsen af de sidste kræfter, han klarede sig igennem og langt om længe fandt frem til skovridergården.

Da han som gammel mand døde i 1923, havde han ikke alene oplevet at se sin gamle rute befærdet af en hestetrucken dagvogn, men også af en postbil. Den hestetruckne postvogn kørte kun fra Feldborg til Vridsted, hvor den mødte en tilsvarende vogn fra Skive, og de to vogne udvekslede så post med hinanden.

Kusk på den første kørende postvogn fra Feldborg var Mogens Post, der holdt ud i mange år, og senere var det Ole Nielsen (Wolle Post), der troned på bukken.

I 1914 prøvede man at få postvæsenet til at indsætte en postautomobil på ruten, fordi postvognen mod Skive på grund af afstanden afgik, inden postbudene kunne nå at være tilbage ved brevsamlingsstedet. Postvæsenet var vistnok ret lydør over for tanken, der dog i denne omgang måtte opgives, da ikke alle vejstrækninger på ruten måtte befærdes med automobiler.

Da Wolle Post i November 1919 tog sin afsked, var der åbenbart intet til hinder for postrutens motorisering. Nu kom en gul postbil til at betjene hele strækningen fra Skive over Fly, Vridsted og Haderup til Feldborg. Den første fører af postbilen var Lars Larsen, bedre kendt som Lars Post, der hidtil havde ført postvognen fra Skive til Vridsted, og nu kørtes der en tur både formiddag og eftermiddag hver dag.

Postbilen var dog ikke Feldborgs første motoriserede offentlige transportmiddel. 14 dage forinden var der nemlig startet en rutebilrute herfra til Holstebro.

Kort efter at rutebilruten Herning-Aulum-Feldborg-Skive, der var oprettet i be-

Vejen til Skovridergården i Feldborg set fra nord o. 1910.

gyndelsen af 1930-erne, i 1933 var blevet overtaget af DSB, nedlagdes den specielle postrute fra Skive til Feldborg, hvorefter statsbanerutebilen overtog postbefordringen.

Næsten 50 år senere, nemlig i november 1982, ophørte imidlertid den ca. 150 år gamle postale forbindelse mellem Skive og Feldborg. Da indviedes en ny postekspositionsbygning i Haderup, hvorunder bl.a. Feldborg ved samme lejlighed blev lagt, og samtidig ændredes postbesørgelsen, således at den nu ikke længere skulle foregå over Skive, men over Holstebro posthus.

SKIVE-SKJERN BANEN

I begyndelsen af dette århundrede, da jernbanerne for alvor begyndte at strække deres spor over det ganske land, opstod også den tanke, at det tyndt befolkede område mellem Skive og Skjern skulle have sin jernbane for at fremme udviklingen her. Der blev fra befolkningen i de implicerede egne gjort et stort arbejde for at fremme denne tanke, og der blev udkæmpet mangan en dyst om, hvilken linjeføring banen nu skulle have. I Holstebro lagde man sig derimod voldsomt i selen for at forhindre planens gennemførelse, idet man her frygtede for, at en sådan bane ville betyde, at byen ville tabe en stor del af sit opland, der med en lettere forbindelse til Skive formentlig ville flytte hovedparten af sin handel hertil.

Efter at jernbanekommissionen pr. hestevogn havde gennemkørt strækningen fra Skive til Skjern og holdt møde med de forskellige egnes beboere, anbefalede kommissionen, at der skulle anlægges en jernbane fra Skjern over Videbæk,

Aulum, Feldborg og Haderup til Skive. Lovforslaget om anlæggelse af banen blev derefter vedtaget i Folketinget, men i maj 1908 ramtes disse fattige hedeegne af en uhyre skuffelse, idet forslaget om Skive-Skjern banen, bortset fra blindtarmen Skjern-Videbæk, blev nedstemt i Landstinget med et flertal på nogle få stemmer.

Afstemningen var åbenbart et resultat af en »studehandel« mellem konseilpræsident I. C. Christensen og en håndfuld fri konservative, et forhold, som i de voldsomste vendinger blev kritiseret af bl.a. redaktør Carl Hansen fra Skive, der havde været en af banens varmeste fortalere. Det hjalp dog ikke, planen fik sit dødsstød og blev aldrig mere aktuel, og Feldborg-egnen fik ikke den jernbane, som man troede så sikker i hus. Man har villet sige, at det kom til at betyde en forsinkelse af egnens udvikling på næsten et halvt hundrede år.

RUTEBILKØRSEL

Efter at man i 1914 havde løbet panden mod en mur i form af forbud mod automobilkørsel på vejene, begyndte det at lysne efter 1. verdenskrigs afslutning. Ved et møde i Feldborg Forsamlingshus den 15. oktober 1919 stiftede en lille kreds af Feldborg-borgere et interessentselskab med det formål at oprette en bilrute fra Feldborg over Haderup til Holstebro. Det oplystes samtidig, at der fra Holstebro Handelsstandsforening var givet tilsagn om et årligt tilskud til rutens drift.

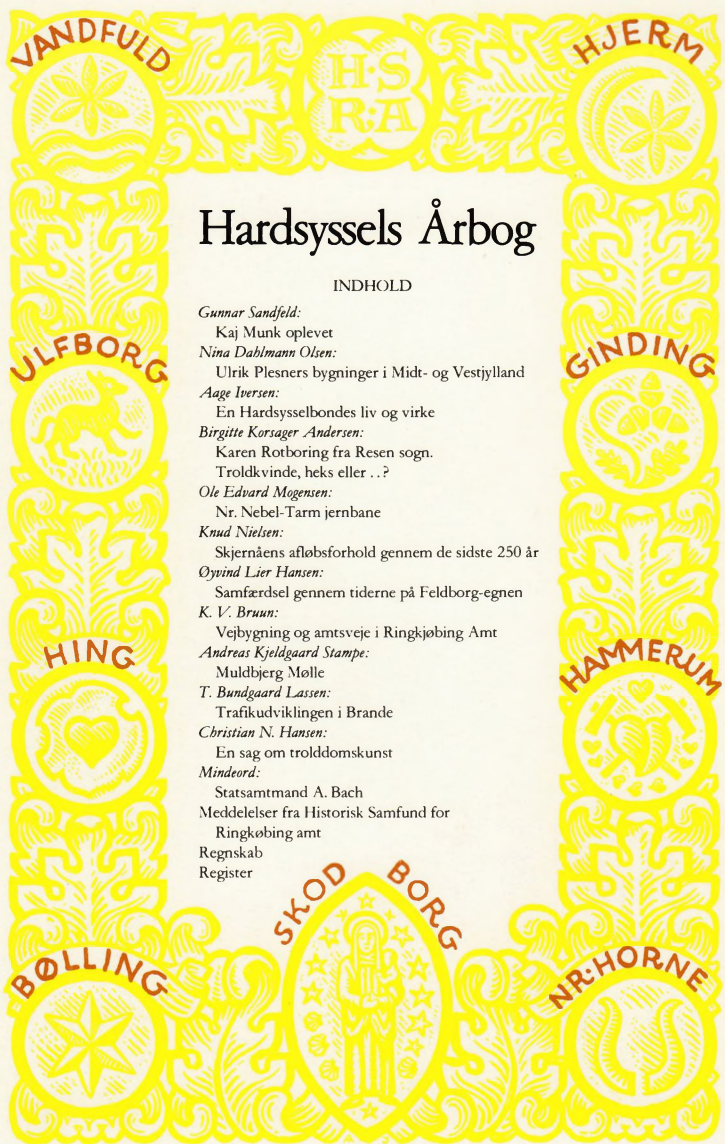
Til interessentselskabets første bestyrelse valgtes mejeribestyrer N. C. Nielsen (formand) samt gdr. Anders Almholt og lærer H. K. Hansen, og denne bestyrelse gik straks i aktion. Man allierede sig med skovrider Ringsted fra Feldborggård, der netop havde erhvervet sig en af egnens første automobiler, og med ham som sagkyndig rejste man omgående til Herning, hvor man hos den kendte flyver og motorkører Hans Dynesen på stående fod købte en gammel 6 persons Opel-vogn, der havde gået som drosche i Frankfurt am Main. Prisen var 8700 kr., et beløb, der blev lånt i Vridsted Sparekasse.

Allerede den 5. december 1919 kørte bilen for første gang til Holstebro. Det var en festdag af de store i Feldborg, da bilen rullede af sted, lastet mere end til randen med passagerer, der ville deltage i den historiske færd. Bilens ankomst til Storetorv vakte også stor opsigt, og man undrede sig såre over, at der kunne være så mange mennesker i så lille en vogn.

Den første chauffør hed Laursen og fulgte med bilen fra Herning, men snart blev rattet overtaget af cykelhandler Troels Troelsen fra Feldborg.

Det viste sig dog ret omgående, at bilen faktisk var for lille, hvorfor den næsten altid var overlæst med passagerer. Dertil kom, at hovedparten af ruten gik ad hullede og meget dårlige veje, så vognen ofte gik i stykker og måtte til reparation. Rimeligvis havde bilen vel også set sine bedste dage som taxa i Frankfurt, så da udgifterne oversteg indtægterne, blev man ret hurtigt klar over, at kørselen med denne vogn ikke kunne fortsætte.

I stedet blev der nu dannet et aktieselskab, der skulle overtage det gamle selskab, og her var der adskillige holstebroborgere, som meldte sig under fanerne. Den

Hardsyssels Årbog

INDHOLD

Gunnar Sandfeld:

Kaj Munk oplevet

Nina Dahlmann Olsen:

Ulrik Plesners bygninger i Midt- og Vestjylland

Aage Iversen:

En Hardsysselbondes liv og virke

Birgitte Korsager Andersen:

Karen Rotboring fra Resen sogn.

Troldkvinde, heks eller...?

Ole Edvard Mogensen:

Nr. Nebel-Tarm jernbane

Knud Nielsen:

Skjernåens afløbsforhold gennem de sidste 250 år

Oyvind Lier Hansen:

Samfærdsel gennem tiderne på Feldborg-egnen

K. V. Bruun:

Vejbygning og amtsveje i Ringkjøbing Amt

Andreas Kjølsgaard Stampe:

Muldbjerg Mølle

T. Bundgaard Lassen:

Trafikudviklingen i Brande

Christian N. Hansen:

En sag om trolddomskunst

Mindeord:

Statsamtmand A. Bach

Meddelelser fra Historisk Samfund for

Ringkjøbing amt

Regnskab

Register